

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Από την τραγωδία, στην εποποιΐα

Επιμέλεια:

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου

Αθήνα 2009

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 2006-2009

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Αθανάσιος Καραθανάσης
Γεν. Γραμματέυς: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Ταμίας: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Βασίλειος Πάππας
Χαράλαμπος Νάσλας
Κωνσταντίνος Πλαστήρας
Κωνσταντίνος Χατζηδήμος

Ερευνητική Ομάδα

Βασιλείου Σωτηρία
Δημητριάδης Βασίλης
Θεοδοσίου Νίκη
Μπελεγάκη Όλγα
Παπανικολάου Κωνσταντίνος
Σπυριδόπουλος Αριστοτέλης
Σταματιάδου Ελένη
Χαραλαμπίδου Πελαγία

Διόρθωση Κειμένων

Βουτσίδου Σοφία

Εκδότης: ΝΙΚΟΣ ΧΑΪΔΕΜΕΝΟΣ

Σχεδιασμός και σελιδοποίηση: ΚΛΕΙΩ ΜΠΑΤΗ

Επεξεργασία εικόνας: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ,
ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ, ΑΘΗΝΑ ΓΥΠΑΡΑΚΗ

Συντονισμός παραγωγής: ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ

Εκτύπωση-βιβλιοδεσία: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

26ο χλμ. Λεωφόρου Λαυρίου, θέση Ρδόκια, 19 400 Κορωπί, Τ.Θ. 7616

Τηλ.: 210 97.02.802, 210 97.67.488, Fax: 210 97.56.550

e-mail: info@militos.gr, www.militos.gr

© Copyright έκδοσης για όλο τον κόσμο: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

Αθήνα 2009

ISBN: 978-960-464-115-4

Απαγορεύεται η κάθε είδους αναδημοσίευση του φωτογραφικού υλικού σε έντυπα ή ηλεκτρονικά μέσα χωρίς την έγγραφη εξουσιοδότηση των φωτογράφων και του εκδότη. Οι παραβάτες διώκονται ποινικά βάσει του νόμου περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ελένη Γαβρά⁹¹⁸

Προσφυγικές οικήσεις, μετασχηματισμοί του χώρου στην Ελλάδα

1. Το πλαίσιο της προσφυγικής εγκατάστασης στην Ελλάδα των νεότερων χρόνων

Η Μικρασιατική Καταστροφή καταγράφεται στη νεοελληνική ιστορία ως «οδυνηρός» σταθμός, σημειώνοντας παράλληλα την απαρχή της δημιουργίας του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Ως κύριο αποτέλεσμα των πολεμικών αναμετρήσεων, οι οποίες έλαβαν χώρα στις προηγούμενες από το 1922 δεκαετίες, αφενός σημειώνεται ο υπερδιπλασιασμός των εδαφών της χώρας, αφετέρου η πληθυσμιακή έκρηξη: το τελευταίο δε, ως κύριο επακόλουθο και συνέπεια της μικρασιατικής ήττας.⁹¹⁹ Η απότομη μεταβολή των δημογραφικών χαρακτηριστικών και της γεωγραφικής κατανομής του ελληνικού πληθυσμού αποτελούν συνέπειες της μαζικής άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα, ιδίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την εφαρμογή της Συνθήκης της Λωζάνης. Είναι γεγονός ότι η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, στην οποία οδηγήθηκαν οι δυο πλευρές –Ελλάδα και Τουρκία– ασφαλώς παραβίαζε θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα.⁹²⁰ Ωστόσο, και παρά τη δυσαρέσκεια που επέφερε στον προσφυγικό κόσμο, καταδεικνύεται ιστορικά ως η μόνη «ικανή και αναγκαία» συνθήκη, ως η συμφέρουσα λύση για την Ελλάδα εκείνης της περιόδου και επέκεινα.⁹²¹

Η απογραφή του 1928 φαίνεται να είναι η μόνη ακριβής βάση δεδομένων, η οποία καταγράφοντας έναν αριθμό 1.221.849 προσφύγων, συμπεριλαμβανομένων σ' αυτούς και των προερχόμενων από τη Βουλγαρία, τον Καύκασο, την Ανατολική Θράκη και την Κωνσταντινούπολη, τους διακρίνει σε «αστούς» (673.025 τον αριθμό) και «αγρότες» (578.824 τον αριθμό).⁹²² Οι δύο αυτές κατηγορίες –«αστοί» και «αγρότες»– υποδήλωναν

918. Η Ελένη Γαβρά είναι Λέκτορας Οικιστικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

919. Ανθ. Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών» στο: *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (11 και 12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών και Νεοελληνικού Πολιτισμού. Στο άρθρο αυτό, πέραν των άλλων και για λόγους μεθοδολογικής προσέγγισης του θέματος κυρίως, επιχειρείται μια χρονική κατανομή των προσφυγικών μετακινήσεων στην Ελλάδα, σε τέσσερις χρονικές περιόδους. Συγκεκριμένα, η πρώτη περίοδος αρχίζει από την εποχή της ανεξαρτησίας έως τις αρχές του 20ού αιώνα, η δεύτερη καλύπτει το χρονικό διάστημα από το 1905 έως το 1922, η τρίτη περίοδος (1922-1950) καλύπτει την αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας, η δε τέταρτη περίοδος αφορά τη μεταπολεμική εποχή μέχρι τις μέρες μας. Ο σχολιασμός που επιχειρείται στο άρθρο από τη συγγραφέα, παρακολουθεί παράλληλα τη δραστηριότητα του κράτους –σε κάθε μια από τις προαναφερθείσες περιόδους– στον τομέα της κοινωνικής αποκατάστασης των προσφύγων (κυρίως περίθαλψη και στέγαση).

920. Εμμ. Ρούκουνας, *Διεθνές Δίκαιο*, 3^η έκδοση, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή 2004, τόμ. 1, σσ. 216, 220.

921. Η λύση της υποχρεωτικής ανταλλαγής αφορούσε 355.000 Μουσουλμάνους της Ελλάδας και 190.000 Έλληνες της Κεντρικής Μικράς Ασίας και του Πόντου. Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992, σ. 15. Ειδικά για την Ελλάδα και σχετικά με το πρόσφατο νομικό καθεστώς των προσφύγων, βλ. Β. Σωτηροπούλου, «Δικαιώματα προσφύγων», περιοδικό *Κοινωνική Εργασία*, (34) 1994. Επισημαίνουμε ότι η έννοια του όρου «πρόσφυγας» αλλά και τα προβλήματα των προσφύγων έχουν διευρυνθεί και αποκτούν κατά περίπτωση διαφορετική βαρύτητα – αναλόγως του ιστορικού και γεωγραφικού περιγύρου αναφοράς. Στην Ελλάδα, ο όρος καλύπτει ευρύ φάσμα περιπτώσεων και ιδίως αφορά Έλληνες που μετακινήθηκαν υποχρεωτικά μέσα στη «χώρα» τους, σε όλη τη διάρκεια των αγώνων για την ανεξαρτησία της. Ειδικότερα δε και στην περίπτωση της δικής μας παρουσίασης, αφορά τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας.

922. Ποσοστό 66% επί του συνόλου αποτελείται από γυναίκες και παιδιά κάτω των δέκα ετών, συνέπεια της εξόντωσης ή και αιχμαλωσίας μεγάλου μέρους του άρρενος πληθυσμού. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 16. Εξάλλου, σύμφωνα με τα στοιχεία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), αναλόγως της προέλευσής τους οι Έλληνες πρόσφυγες κατατάσσονταν ως εξής: Έλληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου: 1.000.000 περίπου, Έλληνες της Ανατολικής Θράκης: 190.000 περίπου, Έλληνες του Καυκάσου: 30.000 περίπου, Έλληνες της Βουλγαρίας: 30.000 περίπου και Έλληνες της Κωνσταντινούπολης: 70.000 περίπου. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, (ελληνική μετάφραση) εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 22.

Πρώτες εγκαταστάσεις προσφύγων γύρω από την Αθήνα. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992.

τον τρόπο αποκατάστασης⁹²³ των προσφύγων, όχι όμως την προέλευση ή την επαγγελματική κατάσταση των ομάδων ή των ατόμων.⁹²⁴ Γεγονός αποτελεί, σύμφωνα και με τις εκθέσεις της Ε.Α.Π., ότι οι πληθυσμοί αυτοί στις εστίες τους αποτελούσαν διάφορες κοινωνικές τάξεις,⁹²⁵ εγκατεστημένες συνήθως κατά περιοχές, σε αστικά κέντρα ποικίλης κλίμακας και χωρικής οργάνωσης, με ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική έκφραση, στοιχεία συναρτούμενα με πλήθος παραμέτρων αναλόγως της γεωγραφικής ζώνης αναφοράς.⁹²⁶ Εξετάζοντας τους πρόσφυγες σύμφωνα με το επάγγελμα που ασκούσαν στον τόπο προέλευσής τους, τα στοιχεία της Ε.Α.Π. καταδεικνύουν μια υπεροχή των αστικών επαγγελματιών έναντι των αγροτικών, χωρίς όμως να αποδίδονται και οι σαφείς ποσοστώσεις. Ιδιαίτερη μνεία –σύμφωνα με τις εκθέσεις της Επιτροπής- γίνεται σε ομάδα προσφύγων, την επονομαζόμενη των «αστογεωργών», οι οποίοι αν και είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα ως αγρότες, ωστόσο προέρχονταν από αστικές περιοχές, κατείχαν δε στην πατρίδα τους κάποιο μικρό κτήμα, το

οποίο καλλιεργούσαν μέσω τρίτων, ασκώντας οι ίδιοι εκεί αστικό επάγγελμα.⁹²⁷

Αυτά τα χαρακτηριστικά –δημογραφικά, κοινωνικά, οικονομικά- τα οποία προσδιόριζαν την κοινωνική σύνθεση, τις ασχολίες ή το επάγγελμα των προσφύγων, όπως και τα πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των οικισμών του χώρου προέλευσης, παρ' ότι φαίνεται ότι είχαν καταγραφεί από τις διάφορες επιτροπές σε επαρκή βαθμό, δεδομένων και των έκτακτων συνθηκών που επικρατούσαν, ωστόσο δε φαίνεται να ήταν δυνατό να αποτελέσουν παραμέτρους ενός ορθολογικού χωρικού σχεδιασμού για τις νέες περιοχές εγκατάστασης.⁹²⁸ Βέβαια, υπήρχαν περιπτώσεις, όπως αυτή σε έκθεση της ειδικής επιτροπής

923. Σχετικά με τον όρο «αποκατάσταση» και τη διάκρισή του από τον όρο «εγκατάσταση», βλ. στο: Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόντος και η δόξα*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (1997) 2003, σ. 85: «... Κύριο στοιχείο της αποκατάστασης δεν είναι η απλή εγκατάσταση και τακτοποίηση, αλλά ο ψυχικός και ηθικός δυναμισμός των προσφύγων σ' αυτή τη διαδικασία. Αν δηλαδή η εγκατάσταση αποτελεί ένα πρώτο στάδιο, η αποκατάσταση αποτελεί το δεύτερο, ως διαδικασία διατήρησης και συντήρησης».

924. Εκτός από την παραπάνω διάκριση, ο Γ. Γιαννακόπουλος αναφέρει ότι άλλες δύο κύριες κατηγορίες μπορούν να σχηματιστούν με βάση τον τρόπο και τον χρόνο αναχώρησης, εννοώντας εδώ αφενός τους κανονικά ανταλλαγέντες και τους κατοίκους της Ανατολικής Θράκης, οι οποίοι μπόρεσαν να μεταφέρουν κατά την ανταλλαγή την περιουσία τους ή μέρος αυτής, σε αντίθεση με όσους –και αυτοί ήταν το μεγαλύτερο ποσοστό των προσφύγων- έχασαν τα πάντα με την Καταστροφή. Βλ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 16.

925. Οι εκθέσεις αναφέρουν ότι, υπήρχαν αυτοί που κατοικούσαν: 1) Στα μεγάλα αστικά κέντρα και αναλόγως με τις ασχολίες τους καταγράφονται ως: α) μεγαλέμποροι, πλοιοκτήτες, βιομήχανοι, τραπεζίτες, καθηγητές, γιατροί, δικηγόροι, φαρμακοποιοί κ.ά., β) μικρέμποροι, καταστηματάρχες, ιδιοκτήτες καφενείων ή εστιατορίων κ.ά., γ) τεχνίτες, βιοτέχνες, ιδιοκτήτες αμαξών και γενικώς ασχολούμενοι με τις μεταφορές κλπ. δ) εργάτες όλων των κατηγοριών και ειδικοτήτων, υπηρέτες, βοηθητικό προσωπικό κ.ά. 2) Όσοι κατοικούσαν στα μικρά επαρχιακά αστικά κέντρα, καταγράφονται ως προς τις ασχολίες τους σε: μικροϊδιοκτήτες γης –όχι όμως απαραίτητα και καλλιεργητές (καλλιεργούσαν τη γη μέσω τρίτων), ασχολούμενοι οι ίδιοι με τη βιοτεχνία ή το μικρεμπόριο. Επίσης, για τις παραλιακές πόλεις αυτής της κλίμακας, αναφέρονται πολλοί ασχολούμενοι με τις πλωτές μεταφορές –με μικρά ή μεσαία πλεούμενα, τα οποία είχαν στην ιδιοκτησία τους. 3/ Μια τρίτη κατηγορία –όσον αφορά την κλίμακα του χώρου προέλευσης των προσφύγων- είναι όσοι αναφέρονται ότι κατοικούσαν στην ύπαιθρο. Οι τελευταίοι, ασχολούνταν με την κτηνοτροφία και τη γεωργία. Το είδος της γεωργικής καλλιέργειας και παραγωγής ήταν διαφορετικό, αναλόγως της γεωγραφικής ζώνης προέλευσης των κατοίκων της υπαίθρου. Περισσότερα σχετικά με το θέμα αυτό, βλ. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 22, 23.

926. Ειδικότερα για την αρχιτεκτονική και τη χωρική οργάνωση στους τόπους προέλευσης των προσφύγων, έχει δημοσιευθεί σειρά επιστημονικών άρθρων και μονογραφιών. Ενδεικτικά, βλ. Κ. Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη 1856-1908: Η ακμή του ελληνισμού*. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994. Επίσης, Ελ. Γαβρά, «Χωρική οργάνωση και αρχιτεκτονική στον ιστορικό Πόντο» στο: *Ο Πόντος των Ελλήνων*, εκδόσεις Έφεσος, Αθήνα 2003, σσ. 162-198. Ελ. Gavra, «The Greek presence in the Black Sea: 'traces' of architectural identity in 'related locales'», *Crkvene Studije 6* (2009), Centar za Crkvene Studije, Nis Serbia (υπό έκδοση).

927. Σύμφωνα με την Ε.Α.Π., η πλειοψηφία των ανθρώπων αυτών –μετά την έλευσή τους στην Ελλάδα- προσκολλήθηκε στο αγροτικό επάγγελμα με ικανοποιητικά αποτελέσματα. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 23, 24.

928. «... Η αρχική κατανομή των προσφύγων στα διάφορα διαμερίσματα της χώρας έγινε χωρίς κανένα κριτήριο και με μοναδικό σκεπτικό να εξευρεθούν, βιαστικά και πρόχειρα, τα μέσα και οι τρόποι για τη στέγασή τους. Η προηγούμενη κοινωνική

για την αγροτική αποκατάσταση (Ιούλιος 1923), στην οποία, αφού είχαν παρατεθεί πρωτίστως αναλυτικά αριθμητικά και στατιστικά στοιχεία για τους πρόσφυγες, προτείνονταν επίσης κριτήρια για τη βιώσιμη και λειτουργική αποκατάστασή τους. Τα κριτήρια αυτά σχετίζονταν περισσότερο με την κοινωνική σύνθεση των ομάδων προσφύγων, όπως και με τα φυσικά – περιβαλλοντικά δεδομένα του τόπου προέλευσης ή και εγκατάστασής τους.⁹²⁹

Το πρόβλημα της στέγασης στην προσφυγική Ελλάδα αναγνωρίστηκε, κατά γενική ομολογία, ως το πρωταρχικό και επείγον. Αυτή η σημασία, εξάλλου, προέκυπτε ως λογικό επακόλουθο των επάλληλων και πληθωρικών προσφυγικών ρευμάτων εκείνης της περιόδου, τα οποία είχαν ως πρώτο αποτέλεσμα να κατακλυσθούν πρωτίστως τα αστικά κέντρα από πρόσφυγες. Οι τελευταίοι, με την άφιξή τους –και εν όσω διαρκούσε ακόμη η Έξοδος– βρίσκοντας προσωρινό καταφύγιο σε χώρους δημόσιας χρήσης κυρίως,⁹³⁰ μοιραία και παρά τις προσπάθειες των υγειονομικών υπηρεσιών της Ελλάδας, αποδεκατίζονταν από την πείνα και τις επιδημίες.⁹³¹ Η κατάσταση αυτή, διογκώνοντας την κοινωνική ένταση, υποχρέωσε το ελληνικό κράτος να δραστηριοποιηθεί, δημιουργώντας αρχικά μηχανισμούς -στο πλαίσιο των υφισταμένων τότε δημοσίων υπηρεσιών του- και απευθυνόμενο, στη συνέχεια, προς τη Διεθνή Κοινότητα.⁹³²

2. Θεσμικά εργαλεία και πολεοδομικές ρυθμίσεις

Σειρά θεσμικών εργαλείων και ρυθμίσεων συναφών με ζητήματα εποικιστικής πολιτικής –οικιστικής εγκατάστασης και ανασυγκρότησης περιοχών στον αστικό και αγροτικό χώρο- είχαν εμφανιστεί ήδη από τις προηγούμενες περιόδους των προσφυγικών μετακινήσεων στον ελλαδικό χώρο. Αξίζει να αναφερθούμε σχετικά σε ορισμένους από τους νόμους αυτούς, θεωρώντας τους κυρίαρχους στη διαμόρφωση του χάρτη των πρώτων πολεοδομικών ρυθμίσεων για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά των πρώτων προσφυγικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα, όσων δηλαδή προέκυψαν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, εκτιμάται ότι αυτές είναι μάλλον διάσπαρτες και «δεν

τους σύνθεση και επαγγελματική τους ιδιότητα αγνοήθηκαν τελείως». Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 70.

929. Η από κοινού εγκατάσταση οικογενειών ή συγγενικών ομάδων προσφύγων, προερχόμενων από τον ίδιο οικισμό, θα δι-ασφάλιζε τη μονιμότητα της νέας εγκατάστασης, με τη διατήρηση των ηθικών και κοινωνικών δεσμών της κοινότητας. Επίσης, επιδίωξη θα έπρεπε να αποτελεί –κατά την ίδια έκθεση- η επιλογή του τόπου εγκατάστασης του προσφυγικού οικισμού, σύμφωνα και κατ' αναλογία με τα φυσικά χαρακτηριστικά (υψόμετρο, γεωμορφολογία, κλίμα) του αρχικού οικισμού προέλευσης. Α.Υ.Ε., Φ. 1923/Α/5/VI/13, έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας (Διεύθυνση Εποικισμού) προς το Υπουργείο Εξωτερικών. Επίσης, Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 73. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά των οικισμών του αγροτικού χώρου προέλευσης των προσφύγων –και ειδικότερα αυτών που προέρχονταν από τον ιστορικό Πόντο- βλ. στο: Ελένη Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο από τον 19ο αιώνα έως τις αρχές του 20ού*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (1997) 2003.

930. «Εκκλησίες, σχολεία, δημόσια κτήρια, κινηματογράφοι, θέατρα, αποθήκες, υπόστεγα, όλα είχαν επιταχθεί, για να στεγάσουν τους πρόσφυγες. Ένας μεγάλος αριθμός ιδιωτικών κατοικιών επίσης. Δυο χρόνια μετά οι σταθμοί του σιδηροδρόμου ήσαν φραγμένοι από κατασκηνώσεις προσφύγων και τέσσερα χρόνια μετά υπάρχουν ακόμα πρόσφυγες που στεγάζονται κάτω από αντίσκηνα, χειμώνα-καλοκαίρι». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 13. Επίσης, σχετικά με το θέμα της προσωρινής εγκατάστασης, βλ. στο: Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 17 και στο: Λίζα Μιχαηλή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, εκδόσεις Δρώμενα, Αθήνα 1992, σσ. 15-17.

931. «... Η πείνα και οι επιδημίες δημιούργησαν κενά και στις δυο κατηγορίες. Στα λοιμοκαθαρτήρια πεθαίνουν κατά εκατοντάδες. Η δυσεντερία και ο τύφος έκαμαν θραύση. Όλο το χειμώνα του 1923 ο εξανθηματικός τύφος είχε εξαπλωθεί σ' όλα σχεδόν τα λιμάνια αλλά και τις πόλεις στο εσωτερικό της Ελλάδας, κι είναι θαύμα που οι Υγειονομικές Υπηρεσίες μπόρεσαν να τον αναχαιτίσουν σε λίγους μήνες». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 13.

932. Η ελληνική κυβέρνηση αρχικά αποφάσισε την ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.), το οποίο, αναλαμβάνοντας την κατασκευή οικημάτων για τη στέγαση των προσφύγων, λειτούργησε έως το Μάιο του 1925. Ήδη, εν τω μεταξύ, από το 1923 δημιουργήθηκε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), η οποία ανέλαβε τη συνέχιση του έργου του Τ.Π.Π. Η Ε.Α.Π. ιδρύθηκε κατόπιν συμφωνίας μεταξύ της τότε ελληνικής κυβέρνησης και της Κοινωνίας των Εθνών (29.9.1923: υπογραφή σχετικού πρωτοκόλλου στη Γενεύη μεταξύ Κ.τ.Ε. και ελληνικής κυβέρνησης, 7.6.1924: πρώτη επικύρωση συμφωνίας από το ελληνικό κοινοβούλιο). Η Επιτροπή δραστηριοποιήθηκε μέχρι το 1930, οπότε και διαλύθηκε.

Πρώτες εγκαταστάσεις προσφύγων γύρω από την Αθήνα. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

επηρεάζουν την εξέλιξη του δικτύου των οικισμών της χώρας».⁹³³ Η εποικιστική πολιτική της αντίστοιχης περιόδου κρίνεται μάλλον αποσπασματική, τα δε θεσμικά εργαλεία που αναφέρονται σχετικά (ψηφίσματα ή νόμοι), φαίνεται ότι προκύπτουν κατά περίπτωση. Το προσφυγικό ζήτημα εισέρχεται σε ιδιαίτερος κρίσιμη περίοδο για τη χώρα με την απαρχή του 20ού αιώνα, όταν παρατηρούνται και οι έντονες πλέον μετακινήσεις πληθυσμών, επακόλουθο των Βαλκανικών Πολέμων αρχικά και της μικρασιατικής ήττας και καταστροφής στη συνέχεια. Τότε, το πλαίσιο των ρυθμίσεων επαναπροσδιορίζεται και οι προσπάθειες σχεδιασμού τίθενται σε νέα βάση.

Ο πρώτος σχετικός Νόμος ΓΣΒ/1907 «Περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και περί Ιδρύσεως Γεωργικού Ταμείου», παράγωγο της κρατικής μέριμνας που ακολούθησε την προσάρτηση της Θεσσαλίας (στα 1881), όριζε για τη συγκεκριμένη περιφέρεια του ελλαδικού κράτους, χώρους εγκατάστασης (συνοικισμούς) για τους ομογενείς «εξ Ανατολικής Ρουμανίας, Βουλγαρίας και Ρωμυλίας... από κοινού προς τους Θεσσαλούς εγκατοίκους».⁹³⁴

Επτά χρόνια αργότερα (1914), η Κεντρική Επιτροπή, η οποία συστήθηκε στη Θεσσαλονίκη έχοντας ως κύριο σκοπό την αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία, ανέλαβε τη γεωργική εγκατάσταση και περίθαλψη συνολικά 174.000 ομογενών προσφύγων.⁹³⁵ Αργότερα, προστέθηκαν σ' αυτούς πρόσφυγες από τον Καύκασο και τον Πόντο (1917), από την Ανατολική Ρωμυλία και τη Βουλγαρία (1918-1919). Συνεπεία των γεγονότων αυτών, το κράτος, στο πλαίσιο δημιουργίας κανονιστικών ρυθμίσεων και εφαρμογής –κατ' αναλογία– μιας στεγαστικής κοινωνικής πολιτικής, θέσπισε τους Νόμους 350/1914 «Περί εγκαταστάσεως των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία και αλλαχού» και 351/1914 «Περί του τρόπου αγοράς χωρίων ή τμημάτων αυτών υπό των εποίκων προς ιδία αυτών γεωργική εκμετάλλευση». Οι νόμοι αυτοί, σε συνδυασμό με σειρά άλλων νομοθετημάτων ή διαταγμάτων, αποτελούν κύρια θεσμικά εργαλεία δημιουργίας νέων συνοικισμών για την ιστορική εκείνη περίοδο.⁹³⁶ Ωστόσο, η διαδικασία σχεδιασμού, εξαιτίας των πολλών και δυσεπίλυτων προβλημάτων αποκατάστασης της περιόδου εκείνης, οδηγήθηκε σε περιθωριοποίηση: το σχέδιο συχνά έδινε μόνο κατευθύνσεις, επιτρέποντας στους δικαιούχους την άμεση παρέμβαση και τη στοιχειώδη –κατά περίπτωση– ενίσχυση ως προς τα υλικά κατασκευής.⁹³⁷

Εν τω μεταξύ, η ίδρυση του Υπουργείου Συγκοινωνίας (1914) και η δραστηριοποίηση σ' αυτό του Αλ. Παπαναστασίου (1914-1917) συνδυάζονται με τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος άσκησης εφαρμογής της ελληνικής πολεοδομίας από το κέντρο στις βορειοελλαδικές πόλεις, γεγονός που καταδεικνύεται από τον εκπληκτικό αριθμό πολεοδομικών σχεδίων που υλοποιούνται και αφορούν μικρές και μεσαίες πόλεις και κωμοπόλεις, κέντρα πόλεων και προσφυγικούς συνοικισμούς στις Νέες Χώρες και δη στη Βόρεια Ελλάδα.⁹³⁸ Αναλόγως με τον προγραμματισμό του αστικού χώρου κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, εξελίσσονται και οι θέσεις που αφορούν τον εποικισμό της υπαίθρου και την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, συμπληρωματικές προς εκείνες της προγενέστερης περιόδου εποικιστικής πολιτικής στην Ελλάδα.⁹³⁸

933. Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 21.

934. Κ. Καυκούλα, *Η ιδέα της κηπούπολης στην ελληνική πολεοδομία του μεσοπολέμου*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990.

935. Πρόκειται για αποκατάσταση των πρώτων προσφύγων που είχαν αρχίσει να καταφθάνουν το 1914 από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία, λόγω τουρκικών διωγμών. Περισσότερα στο: Α. Μπακάλαση, *Το προσφυγικό ζήτημα*, εκδόσεις Προμηθεύς, 1923.

936. Καυκούλα, «Μεταμορφώσεις αγροτικού χώρου στην Ανατολική Μακεδονία» στο: *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σσ. 261-263.

937. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*. Επίσης, Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σσ. 14-57.

938. «...Το Υπουργείο Συγκοινωνίας θα επιχειρήσει να προωθήσει τις γενικότερες πολεοδομικές του απόψεις και θα εκπονήσει σχέδια για όλες (ενν. τις πόλεις)...Τα σχέδια αυτά θα υποστούν επανειλημμένες προσαρμογές και, για μίαν ακόμα φορά,

Το Νομοθετικό Διάταγμα «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών», το οποίο θεσπίστηκε λίγο αργότερα, στα 1923, αμέσως δηλαδή μετά το κρίσιμο χρονικό διάστημα 1922-1923, έμελε να αποτελέσει στη συνέχεια το γενικό πλαίσιο άσκησης πολεοδομικής πολιτικής για τη χώρα, κατ' αναλογία με προγενέστερα ευρωπαϊκά, αντίστοιχα ιδίως ως προς το περιεχόμενό του. Συμπληρωματικά προς αυτό, οι νόμοι και τα διατάγματα του 1925, του 1927 και του 1929 περί ευθυνών κατοικιών, περί οικοδομικών συνεταιρισμών και ανοικοδόμησης σε ορόφους, αποτελούν τα κυριότερα θεσμικά εργαλεία άσκησης πολεοδομικής πολιτικής της περιόδου μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την έλευση των προσφύγων.

Εκτιμάται ότι, παρά τον «παροπλισμό» τους κατά την εφαρμογή στην κρίσιμη εκείνη ιστορική περίοδο, τα διατάγματα αυτά έθεσαν τις βάσεις της μετέπειτα πολεοδόμησης και οικιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, αναγνωρίζοντας την ανάγκη για κοινωνική κατοικία. Ωστόσο, παρότι διαφαίνεται από πλευράς θεσμικού πλαισίου και μηχανισμών εφαρμογής η δυνατότητα παροχής κοινωνικής κατοικίας και οργανωμένης δόμησης στον ελληνικό χώρο, όμως κάτω από την πίεση των συνθηκών (αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων, τα οποία συρρέουν στη χώρα) διολισθαίνει η ευκαιρία για σχεδιασμό ευρύτερης κλίμακας.⁹³⁹

Παράλληλα προς το νομοθετικό έργο εκείνης της περιόδου, ιδιαίτερος πλούσιο και σε νομοθετήματα πολεοδομικού σχεδιασμού, ο κρατικός μηχανισμός –έχοντας ήδη διαδραματίσει σημαντικό ρόλο κατά τις προγενέστερες περιόδους στον τομέα της αποκατάστασης και περίθαλψης των προσφύγων- ενεργοποιήθηκε μέσω διαφόρων σχημάτων, φορέων, επιτροπών.⁹⁴⁰ Ωστόσο, και παρά τις καλές σχεδιαστικές και ρυθμιστικές προθέσεις και προϋποθέσεις, ο κρατικός μηχανισμός –υπό την πίεση των συνθηκών και το επείγον του χαρακτήρα της παρέμβασης- κατέληξε να λειτουργήσει με αποσπασματικότητα και ταχύτητα, συχνά δε και με προχειρότητα, κατά περίπτωση.⁹⁴¹ Εν τω μεταξύ, ο νόμος του 1927 περί οριζοντίου ιδιοκτησίας, αποτέλεσε τον προπομπό στην καθιέρωση της αστικής πολυκατοικίας. Εξάλλου, η προσφυγική κατοικία, βασικό παράγωγο της κοινωνικής πολιτικής εκείνης της περιόδου στην Ελλάδα, όπως και η αστική πολυκατοικία, εντάχθηκε στο πεδίο των αρχιτεκτονικών αναζητήσεων της εποχής.⁹⁴²

Ας σημειωθεί ότι οι προσφυγικοί οικισμοί απευθύνονταν σε πληθυσμό με ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Παρόλο δε τον σαφή και ολοκληρωμένο χαρακτήρα των ρυθμίσεων, όσον αφορά τη δημιουργία των οικισμών αυτών (πρβ. σχετικά το Νομοθετικό Διάταγμα του 1923, όπως προαναφέρθηκε στο ίδιο κεφάλαιο), οι λόγοι της γένεσής τους και η διαδικασία του επείγοντος ως προς την υλοποίηση οδηγούσαν σχεδόν πάντοτε σε αποσπασματικότητα και προχειρότητα των επιμέρους λύσεων. Στις περισσότερες περιπτώσεις ιδίως των αστικών σχηματισμών, οι προσφυγικοί συνοικισμοί, σχετικά απομονωμένοι στην περιφέρεια, ήταν αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής, καθοδηγούμενης από την τάση αφενός να διατηρηθεί αναλλοίωτη η δομή της υπάρχουσας πόλης, αφετέρου να διασφαλίζεται η ομοιογέ-

θα λειτουργήσουν απλώς ως νομιμοποιητικό πλαίσιο για τους ήδη πραγματοποιημένους προσφυγικούς οικισμούς». Αλέκα Καραδήμου – Γερόλυμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση στις βορειοελλαδικές πόλεις» στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σσ. 92-93 και σχετικός πίνακας 2 στις σσ. 106-108.

939. Γερόλυμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση στις βορειοελλαδικές πόλεις», στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 98.

940. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε: το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.), η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), τα Υπουργεία Πρόνοιας και Γεωργίας, η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος. Πρόκειται για φορείς που κινητοποιούνται τόσο στον αστικό χώρο όσο και στην ύπαιθρο, σχετικά με ζητήματα αποκατάστασης προσφύγων. Παράλληλα προς τους δημόσιους φορείς, πρόθυμα συντάσσονται στην προσπάθεια αποκατάστασης και περίθαλψης γνωστοί ιδιωτικοί φιλανθρωπικοί φορείς ή και αντίστοιχοι της κοινωνίας των πολιτών, όπως ο Ερυθρός Σταυρός, του οποίου η βοήθεια για την εποχή εκείνη ήταν σημαντική.

941. «...Οι γενικές διευθετήσεις είναι στοιχειώδεις και τα κτίσματα είναι απλά και ανεπαρκή. Κάθε οικισμός, σύμφωνα με το νόμο (Ν.Δ. «Περί αγροτικής εγκαταστάσεως προσφύγων», 1923, αρ. 6), «ρυμοτομείται προχείρως και χωρίζεται εις οικόπεδα». Νίκος Καλογήρου, «Η ανάπτυξη των προαστίων της Θεσσαλονίκης» στο: *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*. Πρακτικά Συμποσίου (Θεσσαλονίκη, 1-3 Νοεμβρίου 1985). Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις αρ. 2, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 488.

942. Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, *Κρατική δραστηριότητα. Η κατοικία στην Ελλάδα*, Έκδοση Τ.Ε.Ε., Αθήνα, Νοέμβριος 1975, σσ. 7-23. Γεώργιος Λάββας, *Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη (2002) 2008, σσ. 303-305.

Πρώτες εγκαταστάσεις προσφύγων γύρω από την Αθήνα. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

νεια ως προς το κοινωνικό περιβάλλον του ίδιου του αστικού προσφυγικού συνοικισμού.⁹⁴³

Όπως προαναφέρθηκε, η αρχική κατανομή των προσφύγων στα διαμερίσματα της χώρας δεν ακολούθησε κανέναν οργανωμένο σχεδιασμό, παρά έγινε με κριτήρια άμεσης παρέμβασης, προς ικανοποίηση της έκτακτης ανάγκης.⁹⁴⁴ Ένα από τα πρώτα μέτρα αντιμετώπισης του στεγαστικού ζητήματος στην προσφυγική Ελλάδα, αυτό της επίταξης ακινήτων, νομοθετημένο από την τότε επαναστατική κυβέρνηση, αποδείχθηκε ανεπαρκές. Το μέτρο αυτό, ως μέρος της κρατικής κοινωνικής πολιτικής που εφαρμόστηκε σε περίπτωση έκτακτων περιστάσεων προβλέποντας έως και επιτάξεις σπιτιών εντός πόλεων, είχε ως άμεση συνέπεια τη δημιουργία έντονου κλίματος δυσαρέσκειας αφενός εναντίον του κράτους, όπως και εναντίον των ίδιων των προσφύγων.⁹⁴⁵

3. Οι κρατικοί και διεθνείς μηχανισμοί για την αποκατάσταση των προσφύγων

Στις 3 Νοεμβρίου 1922 η Πολιτεία αποφάσισε την ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π.), ενός ανεξάρτητου κρατικού οργάνου στελεχωμένου από Έλληνες, μεταξύ των οποίων και πρόσφυγες, το οποίο παράλληλα με το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως ανέλαβε την κατασκευή οικημάτων για τη στέγαση των προσφύγων.⁹⁴⁶ Το Τ.Π.Π. διαλύθηκε το Μάιο του 1925, όχι επειδή εξέλιπαν οι λόγοι δημιουργίας του, αλλά εξαιτίας της ίδρυσης –ήδη από το 1923– της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.),⁹⁴⁷ μιας αυτόνομης και ανεξάρτητης οργάνωσης, η οποία, έχοντας ως πρωταρχικό λόγο σχηματισμού της τη διαχείριση των πόρων του δανείου της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.) προς την Ελλάδα, θα αναλάμβανε και την κύρια ευθύνη της αποκατάστασης των προσφύγων. Θα επισημάνουμε ότι, όσον αφορά το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων μέσω του Τ.Π.Π. και παρά το γεγονός της φαινομενικά «πρόχειρης» έως «ευτελούς» αντιμετώπισής του κάτω από την πίεση της επείγουσας ανάγκης, η συμβολή του κρίνεται καθοριστική για τη στέγαση «χιλιάδων ανθρώπων σε όλη την Ελλάδα και ιδιαίτερος στην Αθήνα, όπου ίδρυσε τους συνοικισμούς της Κοκκινιάς, Καισαριανής, Βύρωνα και Νέας Ιωνίας».⁹⁴⁸ Επίσης, το Τ.Π.Π., εκτός από τους αστικούς συνοικισμούς στα περίχωρα της Αθήνας, είχε αναλάβει την κατασκευή και τριών αντίστοιχων στην επαρχία: στην Έδεσσα, το Βόλο και την Ελευσίνα. Το διάστημα αυτό της λειτουργίας του Τ.Π.Π. θεωρείται και ως η πρώτη περίοδος εφαρμογής κρατικής

943. Σχετικά πρβ. και: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975.

944. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 18. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 70.

945. Ο Νόμος «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», ο οποίος δημοσιεύθηκε στις 1.11.1922, οδήγησε στην επίταξη συνολικά 8.000 ακινήτων. Βάσει αυτού του νόμου, οι ιδιοκτήτες πολλών κατοικιών υποχρεώνονταν να φιλοξενήσουν για αρκετό χρονικό διάστημα από μία –τουλάχιστον– οικογένεια προσφύγων, έναντι αποζημίωσης που θα τους δινόταν από το κράτος. Το ύψος της αποζημίωσης και οι καθυστερήσεις καταβολής αποτέλεσαν αίτια δημιουργίας κλίματος δυσαρέσκειας. Παρά ταύτα και αργότερα –στα 1924– εν όσω μάλιστα είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται περισσότερα μέτρα κοινωνικής πολιτικής στον τομέα της στέγασης από πλευράς του ελληνικού κράτους, το τελευταίο προχώρησε και σε νέες επιτάξεις κατοικιών, κυρίως εντός των αστικών συνοικιών. Εν τω μεταξύ, στις 28.11.1924 ψηφίστηκε νόμος, βάσει του οποίου το κράτος προχώρησε στην απογραφή των επιτάξιμων οικιών. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, σσ. 98-99, 141. Επίσης, Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 13.

946. «Το μεγαλύτερο μέρος όμως των ανθρώπων αυτών στεγάζεται με δικά του μέσα και όσοι δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα για κάτι τέτοια, αξιοποιούν τον δυναμισμό και την εφευρετικότητά τους. Παράγκες από ευτελή υλικά, σανίδες και τενεκέδες, ξεφτυρώνουν σε δρόμους και πλατείες, στις άκρες των πόλεων, δίπλα στις εργατικές κατοικίες, γύρω και μέσα στους συνοικισμούς που κατασκευάζουν οι κρατικοί φορείς». Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 17.

947. Σχετικά με την ίδρυση και την οργάνωση της Ε.Α.Π., βλ. στο: Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 78. Επίσης, στο: Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 17-20.

948. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 18.

κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα, ιδίως στον τομέα της στέγασης.⁹⁴⁹ Το έργο αυτό του Τ.Π.Π. ανέλαβε –ως κύριο καθήκον της- να συνεχίσει η Ε.Α.Π., συμπληρώνοντας τις εργασίες που είχε αρχίσει, ήδη από το 1922, η ελληνική κυβέρνηση στους παραπάνω συνοικισμούς, προωθώντας δε στη συνέχεια προς υλοποίηση και νέα προγράμματα αποκατάστασης αστών προσφύγων.⁹⁵⁰

Ωστόσο, και παρά τις αρχικές προγραμματικές θέσεις της Επιτροπής, τα διαθέσιμα κεφάλαια δεν θα της επέτρεπαν να αναλάβει το εγχείρημα μιας πλήρους αστικής αποκατάστασης των προσφύγων, κατ' αναλογία της ολοκληρωμένης αγροτικής αντίστοιχης, περιορίζοντας τη δραστηριότητά της, όσον αφορά τον αστικό χώρο, μόνο στις κατασκευές κατοικιών. Εξάλλου, σύμφωνα και με τις εκθέσεις της Επιτροπής, η τελευταία –μετά το πέρας του αγροτικού εποικισμού- ανέλαβε τη διαχείριση των τεσσάρων μεγάλων προσφυγικών συνοικισμών της Αθήνας, όπως και όσων είχαν ξεκινήσει να χτίζονται στην επαρχία, προωθώντας παράλληλα την κατασκευή ανεξάρτητων προσφυγικών κατοικιών.⁹⁵¹

Όσον αφορά την ολοκλήρωση του έργου της εγκατάστασης, η Επιτροπή –παραλαμβάνοντας, όπως προαναφέρθηκε, το έργο του Τ.Π.Π.- ανέλαβε τη συνολική ευθύνη, ιδιαίτερος για τον αγροτικό χώρο. Εξάλλου, η αγροτική αποκατάσταση –σε σχέση με την αστική- μπορούσε να πραγματοποιηθεί ταχύτερα και «ανώδυνα», χωρίς να επιβάλλεται επαναπροσδιορισμός της ήδη υφιστάμενης κατάστασης της ελληνικής οικονομίας, η οποία στηριζόταν κυρίως στη γεωργική παραγωγή. Από τα διαθέσιμα στοιχεία φαίνεται ότι στην ελληνική ύπαιθρο, έως τα τέλη του 1928, δημιουργήθηκαν από την Ε.Α.Π. περί τους 2.000 αγροτικούς οικισμούς, οι περισσότεροι προσαρτημένοι σε ήδη υφιστάμενους και οι υπόλοιποι νέοι. Στους οικισμούς αυτούς εγκαταστάθηκαν περίπου 150.000 οικογένειες, οι περισσότερες δε από αυτές στη Μακεδονία και τη Θράκη.⁹⁵²

Γενικότερα, στην προσφυγική Ελλάδα η απόκτηση στέγης αντιμετώπισθηκε με ποικίλους τρόπους, αναλόγως του φορέα παροχής.⁹⁵³ Το αντίτιμο των κατοικιών, από πλευράς των προσφύγων, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν καταβαλλόταν ενώ η ίδια η Πολιτεία, όντας ιδιαίτερος ελαστική και εξαιτίας των συνθηκών που επικρατούσαν, παρέβλεπε ακόμη και τις καταλήψεις ακινήτων ή την εκτεταμένη αυθαίρετη δόμηση, φαινόμενο περισσότερο συχνά απαντώμενο στον αστικό παρά στον αγροτικό χώρο. Σε πολεοδομικό επίπεδο, αξίζει να αναφερθεί ότι οι οικισμοί, ακολουθώντας απλούστατες γεωμετρικές χαράξεις –επακόλουθο του κατατεμαχισμού και της οικοπεδοποίησης της περιαστικής γης, δεν υπάκουαν σε κατευθύνσεις σχεδιασμού, οι οποίες προέβλεπαν παράλληλα και τον στοιχειώδη κοινωνικό εξοπλισμό.⁹⁵⁴

Αντιπροσωπευτικό της εικόνας στέγασης των προσφύγων εκείνης της περιόδου στην Ελλάδα και της

949. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*.

950. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 270.

951. Είχαν παραδοθεί 16.700 διαμερίσματα στην πρωτεύουσα και την επαρχία, συμπεριλαμβανομένων σ' αυτά και ενός αριθμού σπιτιών που κατασκευάστηκαν από την ελληνική κυβέρνηση, παραδόθηκαν όμως στην Επιτροπή. Στο διάστημα που μεσολάβησε, η ελληνική κυβέρνηση κατασκεύασε –με ίδια μέσα- άλλα 22.337 σπίτια διαφόρων τύπων. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 24, 25.

952. Αναλυτικά ποσοτικά στοιχεία για τον εποικισμό του ελλαδικού αγροτικού χώρου από τους πρόσφυγες μετά το 1923, εκτός των εκθέσεων της Ε.Α.Π. (βλ. σχετικά στο: Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*), υπάρχουν συστηματοποιημένα στο: Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (1997) 2003, όπως και στο: Στ. Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994. Στο τελευταίο, παρατίθεται και ο «Εποικιστικός χάρτης Μακεδονίας», στον οποίο αποδίδεται η χαρτογράφηση των προσφυγικών συνοικισμών της περιοχής αυτής, στα 1926, από το Τμήμα Στατιστικής της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας. Επίσης, για μια εποπτική παρουσίαση του θέματος (με φωτογραφικό υλικό των προσφυγικών εγκαταστάσεων από τις καταγραφές του Κ.Μ.Σ., κυρίως στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950) τόσο για τον αγροτικό όσο και τον αστικό χώρο, βλ. στο: Γιώργος Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992.

953. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 242, 285-286. Το ελληνικό κράτος κατά την πρώτη περίοδο παρείχε δωρεάν στέγη –μέσω του Υπουργείου Πρόνοιας- ή έναντι συμβολικού ενοικίου –μέσω του Τ.Π.Π. Η Ε.Α.Π. πωλούσε ή ενοικίαζε μόνιμες κατοικίες και η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος διέθετε οικοπέδα για ανέγερση οικιών με δημόσιες δημοπρασίες. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 20.

954. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, σσ. 132, 142. Επίσης, Καλογήρου, «Η ανάπτυξη των προαστίων της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, σσ. 489-491.

Αγροτική κατοικία στο Πλατύ Ημαθίας.
Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

ποικιλίας των τύπων εγκατάστασης που είχαν επικρατήσει, είναι το απόσπασμα που ακολουθεί, προερχόμενο από εκθέσεις της Ε.Α.Π.:⁹⁵⁵

«...Καλά ή άσχημα, χιλιάδες κατεστραμμένα ή εγκαταλειμμένα σπίτια ξαναχτίζονται σχεδόν όλα σε κάποια γωνιά της Ελλάδας. Άλλοτε μέσα στα μεγάλα αστικά οικοδομικά τετράγωνα ολοκαίνουργια ή μέσα σε τυποποιημένα διαμερίσματα των αστικών περιχώρων, σε αγροικίες στην ύπαιθρο ή μέσα σε προσωρινές παράγκες, μέσα σε μεγάλα επιταγμένα κτίρια ή άλλοτε πάλι μέσα σε ετοιμόρροπα τεμένη, όπου η κάθε οικογένεια οριοθετεί με κουβέρτες ή ψάθες ριγμένες ολόγυρα το μικρό δικό της χώρο, παραδίπλα στο μικρό χώρο των γειτόνων.

Έτσι, αυτοί οι ξεριζωμένοι ξαναφτιάχνουν ένα σπιτικό, για να μαζεύονται εκεί το βράδυ ή να αναπαύονται στις αργίες. Συχνά αυτό το σπιτικό καταλαμβάνει μόνο ένα χώρο δέκα τετραγωνικών μέτρων ανάμεσα σε πολλών δεκάδων άλλων οικογενειών το σπιτικό...».

4. Αγροτικές οικήσεις

Σύμφωνα με την έκθεση της ειδικής επιτροπής για την αγροτική αποκατάσταση (1923), βασική κατεύθυνση στην αρχή της αποκατάστασης, όπως προαναφέρθηκε, αποτέλεσε η επιλογή και ο σχεδιασμός των επιμέρους περιοχών εγκατάστασης βάσει των πρωταρχικών δεδομένων του χώρου προέλευσης των προσφύγων, ως προσπάθεια ανασύστασης της προγονικής κοινοτικής οργάνωσης. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέτειναν τα τρία βασικά κριτήρια – προϋποθέσεις που έθετε η επιτροπή, προκειμένου «η αποκατάσταση να αποβεί μόνιμη και λειτουργική».⁹⁵⁶ Συνοπτικά επαναλαμβάνονται: η συγγενική κοινωνική δομή των νέων αγροτικών εγκαταστάσεων – συνοικισμών ή και αυτοτελών οικισμών, η κατά το δυνατό ανασύσταση – από πλευράς ανθρώπινου δυναμικού – των οικισμών που είχαν εγκαταλειφθεί στην Τουρκία και τα φυσικά – περιβαλλοντικά – χαρακτηριστικά του χώρου.⁹⁵⁷

Ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτά, όσον αφορά την προσπάθεια ανασύστασης των χαρακτηριστικών που συνδέονται με την τοπική ταυτότητα, η σημασία της ισχυρής «κοινοτικής» ζωής των Ελλήνων στις εστίες που είχαν εγκαταλείψει «στην πατρίδα».⁹⁵⁸ Σχετικά με την έννοια και τη σημασία αυτής της «κοινοτικής» ζωής, οι εκθέσεις της Ε.Α.Π. χαρακτηριστικά αναφέρουν: «...Ακόμα πιο πολύ τα μικρά χωριά αναγκάστηκαν να ανασυσταθούν όπως βρέθηκαν και να προσαρμοστούν στις παρούσες συνθήκες και στα διαθέσιμα. Αυτή η διασπορά παίζει ιδιαίτερα σπουδαίο ρόλο. Γιατί η «κοινοτική» ζωή των Ελλήνων στην Τουρκία ήταν πολύ ισχυρή. Κατά τη διάρκεια των πέντε αιώνων που κύλησαν από την Άλωση, κάθε πόλη, κάθε κωμόπολη ή χωριό συστήθηκε σε «κοινότητα», δηλαδή σε ιδιαίτερη ενότητα που διοικείτο από τους δημογέροντες, το εκλεγμένο συμβούλιο των Γερόντων. Αυτοί διαχειριζόνταν την εκκλησία και το σχολείο, εκτελούσαν καθήκοντα που απέρρεαν από τη σφαίρα της αστικής εξουσίας και, σε αρκετές περιπτώσεις, από τη σφαίρα της δικαστικής. Χάρη σ' αυτές τις κοινότητες, οι Έλληνες μπόρεσαν να αναπτύξουν τις υλικές και ηθικές τους δυνάμεις, τα φιλανθρωπικά τους καταστήματα, νοσοκομεία, άσυλα, ορφανοτροφεία, θεσμούς που συντηρούσαν με δικές τους δαπάνες. Η οργάνωση αυτή διαλύθηκε μαζί με όλα τα άλλα και σ' αυτό υπάρχει μια επιπλέον πικρία. Μέσα σε πολυάριθμους οικισμούς προσπαθήσαμε να συγκεντρώσουμε ή τουλάχιστον να

955. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 35.

956. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 74.

957. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 27-31 passim.

958. «Για κάθε γνήσιο Έλληνα κατά βάθος υπάρχουν δύο πατρίδες. Η μεγάλη πνευματική πατρίδα, ο Ελληνισμός, και η μικρή, «η πατρίδα» σε συντομία, η γενέτειρά του». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 29.

διατηρήσουμε οτιδήποτε κρατάει τη μνήμη της πατρικής γης και συνεχίζει το παρελθόν στο παρόν».⁹⁵⁹

Σε μια προσπάθεια «ανάγνωσης» των δεδομένων του χώρου προέλευσης των προσφύγων, οι μέχρι σήμερα έρευνες έχουν καταδείξει άμεση συνάρτηση της χωρικής οργάνωσης με τα κοινωνικά, θεσμικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των οικισμών, ειδικότερα όσον αφορά τις αγροτικές οικήσεις στον ιστορικό Πόντο. Συγκεκριμένα, στις ορεινές περιφέρειες Αργυρούπολης και Τραπεζούντας, η έρευνα των ιστορικών αρχειακών πηγών κατέδειξε για το διάστημα από τον 19ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα, την ύπαρξη αμιγών, επί το πλείστον, ελληνικών οικισμών, με επίσημα δηλωμένο, κατά πλειοψηφία, το ορθόδοξο θρήσκευμα (μετά το Tanzimat), με ισχυρή τοπική αυτοδιοίκηση (δημογεροντία), διαπιστωμένη ομαδική συνείδηση και πολιτιστική ταυτότητα, ομοιογενή κοινωνική διάρθρωση, χωρίς έντονες ταξικές διαφοροποιήσεις και με τις ελάχιστες που καταγράφονται μάλλον οφειλόμενες στις οικονομικές αντίστοιχες.⁹⁶⁰ Η ομοιογενής κοινωνική διάρθρωση των αγροτικών αυτών οικισμών αποδίδεται άμεσα και στη χωρική τους οργάνωση. Η δομή των συνοικιών ήταν, κατά βάση, οικογενειακή και κατ' επέκταση, συγγενική: μαχαλάδες ή σόια ονομάζονταν στον ιστορικό Πόντο και έφεραν ονομασίες κατά το όνομα του πρώτου οικιστή, υποδηλώνοντας με τον τρόπο αυτό την οικογενειακή ή και συγγενική δομή της κάθε επιμέρους χωρικής ενότητας. Οι οποιοσδήποτε ταξικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνταν και οι οποίες αποδίδονταν συνήθως με ανάλογη τυπολογική ή και μορφολογική διαφοροποίηση στην αρχιτεκτονική των κατοικιών, πέρα από το ότι ανάγονταν κυρίως σε αίτια οικονομικά, ωστόσο δεν επηρέαζαν την ομοιογένεια της χωρικής οργάνωσης των οικισμών.

Στον ιστορικό χώρο προέλευσης των προσφύγων, η θρησκεία και η εκπαίδευση αποτελούσαν τους βασικούς διαμορφωτικούς παράγοντες ενιαίας κοινωνικής και πολιτισμικής ταυτότητας, διατήρησης της εθνικής συνείδησης και καλλιέργειας συλλογικού πνεύματος.⁹⁶¹ Ειδικότερα για τον ιστορικό Πόντο, η συλλογική ταυτότητα του ποντιακού ελληνισμού, διατηρώντας ακέραη την ελληνικότητά της μέσα από πολιτισμικά πρότυπα, κυρίως όμως τη θρησκεία, μεταβιβαζόμενη δε από γενιά σε γενιά, ισχυροποιούσε την κοινωνική της συνοχή.⁹⁶² Ο καταλυτικός ρόλος της θρησκείας και της εκπαίδευσης στις περιοχές προέλευσης των προσφύγων –ιδίως κατά την ιστορική περίοδο μετά τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις του 19ου αιώνα– τεκμαίρεται αφενός από τη δημογραφική αύξηση καθώς και από τον μεγάλο αριθμό εκπαιδευτηρίων, ναών, μοναστηριών –ιδίως για τον ιστορικό Πόντο– δασκάλων, μαθητών και ιερέων, όπως μαρτυρούν οι πηγές.⁹⁶³ Επίσης, ο ρόλος της εκκλησίας και της παιδείας στις «πατρίδες» των προσφύγων καταδεικνύεται και από την ιδιαίτερη συμβολή των σχετικών επιτροπών στη διαχείριση των «κοινών ζητημάτων». Αυτός ο ισχυρός συμβολικός ρόλος των κεντρικών πολεοδομικών λειτουργιών –θρησκεία και εκπαίδευση– όσον αφορά τον ιστορικό χώρο προέλευσης των προσφύγων, μεταφέρεται με ίση –ίσως δε και μεγαλύτερη ένταση για τον χαρακτήρα του τόπου– στις νέες χωρικές ενότητες της εγκατάστασης, στην προσφυγική Ελλάδα των νεότερων χρόνων.⁹⁶⁴

Τα πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των οικισμών, όπως αυτά έχουν διερευνηθεί για τον ιστορικό χώρο προέλευσης των προσφύγων, διαμορφώνουν την «εικόνα» του χώρου. Κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση αυτή είχε η κατοικία: πρόκειται για μονάδα επακριβώς καθορισμένη ως κτίσμα, η οποία συχνά απαντάται ως σύνθεση λειτουργιών που εξυπηρετούνται στο ίδιο βασικό κέλυφος ή και σε συμπληρωματικά του βασικού προσκτίσματα και χωρίς σαφή ιδιοκτησιακή οριοθέτηση του άμεσου περιβάλλο-

959. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 30.

960. Περισσότερο αναλυτικά στο: Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο*, σσ. 59-87 passim.

961. Ως υπέρτατη εκδήλωση του συλλογικού πνεύματος στον ιστορικό Πόντο, για τους ελληνικούς πληθυσμούς, καταγράφεται ο θεσμός της «αργατείας», της από κοινού δηλαδή προσφοράς εργασίας από τα μέλη της κοινότητας για συλλογικό σκοπό ή προς βοήθεια μελών της κοινωνικής ομάδας που είχαν ανάγκη.

962. Σχετικά με την έννοια της συλλογικής ταυτότητας, βλ. στο: Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.

963. Αναλυτικά για την εκπαίδευση και τον καταλυτικό της ρόλο στη δημιουργία και διατήρηση της συλλογικής εθνικής ταυτότητας, βλ. στο: Διαμαντής Λαζαρίδης, *Στατιστικοί Πίνακες της Εκπαιδύσεως των Ελλήνων στον Πόντο (1821-1922)*, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 1988.

964. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 31-34 passim.

Διώροφη κατοικία (της Ε.Α.Π.) στο Πλατύ Ημαθίας. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

ντός της χώρας. Η προσαρμογή των αγροτικών κατοικιών στα ισχύοντα αρχιτεκτονικά πρότυπα (βασική τυπολογία της αγροτικής κατοικίας μιας εκάστης περιοχής) δημιουργεί μια συγκεκριμένη αρχιτεκτονική ταυτότητα των οικισμών αναφοράς. Ειδικότερα για τις ορεινές περιοχές, η τελευταία διακρίνεται κυρίως από τη λιτότητα της εξωτερικής μορφής, τον απόλυτο εναρμονισμό της κατασκευής με το φυσικό περιβάλλον και τη λειτουργική ισορροπία της αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Αυτή η προσαρμογή των κατοικιών του ιστορικού χώρου προέλευσης των προσφύγων σε συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά πρότυπα, η οποία εκτός των άλλων διαμορφώνει και την ομοιογένεια των οικισμών ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά τους, παρατηρείται και στους νέους οικισμούς της εγκατάστασής τους στην προσφυγική Ελλάδα.⁹⁶⁵ Ας σημειωθεί επίσης ότι, στα χωριά που έχουν διερευνηθεί στον ιστορικό χώρο προέλευσης, δε συναντά κανείς την εικόνα σαφώς οριοθετημένης οικοδομικής νησίδας. Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, παρατηρείται η διάρθρωση της λειτουργικής δομής του αγροτικού οικιστικού χώρου σε διακριτές χωρικές ενότητες, γνωστές ως συνοικίες ή μαχαλάδες. Εξάλλου, σε χωρικές ενότητες όχι ιδιαίτερες απομονωμένες και οι οποίες δεν αποτελούν συγκροτημένους οικισμούς με την έννοια μιας αυτοτελούς λειτουργικά (κοινωνικά και οικονομικά) χωρικής μονάδας, συχνά απαντάται ένα ιδιόμορφο συνεχές σύστημα δόμησης: πρόκειται για εν σειρά ενοποιημένες και υπό κοινή στέγη μονάδες κατοικιών, συνήθως συγγενών μεταξύ τους χρηστών.⁹⁶⁶

Όσον αφορά τα πολεοδομικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου χώρου προέλευσης, ας σημειωθεί ότι η διάρθρωσή τους ή άλλως ειπείν η λειτουργική δομή του χώρου στους αγροτικούς αυτούς οικισμούς, διακρινόμενη σε μονοπυρηνική ή πολυπυρηνική αντίστοιχα, συναρτάται με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του κάθε οικισμού και τις ισχύουσες ιστορικές παραμέτρους (οι οποίες συχνά αποτελούν και τις γενεσιουργούς αιτίες εμφάνισης των συγκεκριμένων αυτών χωρικών σχηματισμών). Ως πολυπυρηνική αναφέρεται η χωρική διάρθρωση των οικισμών σε συνοικίες ή μαχαλάδες, απαντάται δε συνήθως στους οικισμούς μεγαλύτερου μεγέθους. Η χωρική μορφή των οικισμών αυτών, του χώρου δηλαδή προέλευσης των προσφύγων -γραμμική ή τυχαία, κατά περίπτωση- συναρτάται και με την οργάνωση συγκεκριμένων κεντρικών πολεοδομικών λειτουργιών, με χαρακτήρα συλλογικών εξυπηρετήσεων και όχι κατ' ανάγκη πάντοτε χωρικά συγκεντρωμένων. Έτσι, η έννοια του κέντρου με τη μορφή ενός οργανωμένου-διευθετημένου χώρου / πλατείας, συχνά δεν απαντάται σ' αυτούς τους οικισμούς ιστορικής αναφοράς. Ωστόσο, σημαίνεται στο χώρο με τη συγκέντρωση των κυρίαρχων πολεολογικών λειτουργιών κατά μήκος γραμμικού άξονα - δρόμου, γεγονός που προσδιορίζει και τη χωρική μορφή των περισσότερων από τους οικισμούς αυτούς, σε γραμμική απ' ότι τυχαία.⁹⁶⁷

Για την προσφυγική εγκατάσταση μετά το 1922, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την αγροτική μεταρρύθμιση. Ειδικότερα, «η Μακεδονία παρείχε πρόσφορο έδαφος για την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, καθώς από τα 1.335 χωριά της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας τα 609 ήταν τσιφλίκια».⁹⁶⁸ Ωστόσο, με στόχο τη μετάβαση προς μια αγροτική οικονομία βασισμένη στην

965. Ενδεχομένως δε, τα αίτια αυτής της ομοιογένειας να διαφοροποιούνται κατά περίπτωση, όπως θα αναπτυχθεί στη συνέχεια.

966. Είναι γνωστός ως τύπος «αδελφικών», όπως ονομάζονται στην περίπτωση του ιστορικού Πόντου. Πρόκειται για αρχιτεκτονική ιδιοτυπία δίδυμων κατοικιών, η οποία στην περίπτωση της ορεινής ενδοχώρας του Πόντου ή της Καππαδοκίας, αντί κοινής στέγης απαντάται συχνότερα με κοινό οριζόντιο δάμα. Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο*, passim. Η ιδιοτυπία αυτή, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, περισσότερο για λόγους κοινωνικής και οικονομικής συγκρότησης του χώρου, συναντάται και στις προσφυγικές αγροτικές οικίες στη Μακεδονία και τη Θράκη.

967. Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο*, σσ. 110-113.

968. Καυκούλα, «Μεταμορφώσεις αγροτικού χώρου...» στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 278.

οικογενειακή ιδιοκτησία και παραγωγή, η αύξηση των παραγωγικών γαιών που επιδιώχθηκε, οδήγησε στην αποκατάσταση προσφύγων και γηγενών εξίσου. Επιβοηθητικά προς αυτή την κατεύθυνση ήταν και τα έργα –κυρίως οδοποιΐας και υδραυλικά- τα οποία, αποσκοπώντας στη βελτίωση των συνθηκών της καλλιέργειας και της διαβίωσης, μετέβαλαν το τοπίο στον αγροτικό χώρο της προσφυγικής Ελλάδας.⁹⁶⁹ Η Κ. Καυκούλα αναφέρει ότι «η επαναλειτουργία της οικονομικής ζωής υποστηρίχθηκε με την ταχεία και άρτια ανοικοδόμηση των κυριότερων αστικών κέντρων...», ενώ τα μεσαία αστικά κέντρα υποστηρίχθηκαν από την ανάπτυξη της αγροτικής ενδοχώρας, ως αποτέλεσμα της αγροτικής μεταρρύθμισης που προαναφέρθηκε, τα δε μικρότερα κέντρα τοπικής εμβέλειας απέκτησαν εξυπηρετήσεις, κυρίως κοινωνικής προστασίας και ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών, όπως ιατρεία, σχολεία, σταθμούς γεωργικούς, δενδροκομικούς ή κτηνοτροφικούς. Κατά την ίδια ερευνήτρια «η χωροταξική κατανομή των οικισμών, δηλαδή το πλέγμα και η ιεραρχία των οικισμών μετασχηματίστηκαν, καθώς πλήθος υφισταμένων οικισμών επανεποικίστηκαν, νέες συνοικίες προστέθηκαν και δεκάδες νέες κοινότητες δημιουργήθηκαν. Οι πρόσφυγες τοποθετήθηκαν σε 1.385 συνοικισμούς σε ολόκληρη τη Μακεδονία, είτε αμιγώς προσφυγικούς, είτε μικτούς, από γηγενείς και πρόσφυγες».⁹⁷⁰ Θεωρείται, μάλιστα, ότι η ανοικοδόμηση εκατοντάδων οικισμών -ειδικότερα στη μακεδονική ύπαιθρο- καθώς και η διανομή καλλιεργήσιμης γης στα πεδινά, από κοινού με την κατασκευή των επικοινωνιακών υποδομών, οδήγησαν στην ενίσχυση των πεδινών οικισμών, ανατρέποντας «ριζικά την ισορροπία με τον ορεινό χώρο, που βαθμιαία εγκαταλείφθηκε και καταδικάστηκε σε μαρασμό».⁹⁷¹

Στο σημείο αυτό, θεωρείται κρίσιμο να μνημονευθούν οι παράμετροι σχηματισμού της αγροτικής κοινότητας για τις προσφυγικές εγκαταστάσεις στην ύπαιθρο, με αναφορές και στη διανομή της γης. Σύμφωνα με όσα περιγράφονται στις εκθέσεις της Ε.Α.Π., η αφετηρία για τη δημιουργία μιας αγροτικής εγκατάστασης συναρτάται με τη «...συγκέντρωση ενός αριθμού οικογενειών με σκοπό την αναζήτηση κατάλληλης περιοχής».⁹⁷² Σημειώνεται ότι η παραλαβή της γης, όπου επρόκειτο να γίνει η εγκατάσταση, γινόταν χωρίς τοπογράφηση με κατά προσέγγιση προσδιορισμό των συνόρων της επιλεγμένης περιοχής, μετά και από την υπογραφή σχετικού πρακτικού μεταξύ των δύο μερών (της ομάδας, δηλαδή, των προσφύγων και του εκπροσώπου της κυβέρνησης). Το μέγεθος του τμήματος της γης που αναλογούσε κατά τη διανομή σε κάθε οικογένεια, συναρτάται πρωτίστως με τη συνολική έκταση της εγκατάστασης του οικισμού ή του συνοικισμού, ποικίλει από τόπο σε τόπο και από ομάδα σε ομάδα, σύμφωνα με την ποιότητα του εδάφους και με το είδος της καλλιέργειας. Ως βάση για τη διανομή θεωρήθηκε η τετραμελής οικογένεια, με την προσθήκη του 1/5 της διανομής για κάθε επιπλέον μέλος. Το τελευταίο αποτέλεσε την αιτία της αναδιάρθρωσης της πατριαρχικής οικογενειακής δομής για τις περισσότερες από τις οικογένειες των προσφύγων των προερχόμενων από τη Μικρά Ασία. Έτσι, συναντούμε για τις οικογένειες των αγροτών τη διανομή να κυμαίνεται στη Μακεδονία από 40 έως 60 στρέμματα, ενώ στην Ήπειρο από 35 έως 40 και στη Θεσσαλία από 60 έως 80.⁹⁷³ Η αξία της διανομής, κυμαινόμενη από τόπο σε τόπο, συχνά δε και διαφοροποιούμενη

969. Ειδικότερα για τη Μακεδονία, είναι γνωστά τα μεγάλα αποξηραντικά έργα στους Νομούς Κιλκίς και Σερρών, με τη διευθέτηση εκτάσεων προς γεωργική καλλιέργεια, τη διάνοιξη της νέας κοίτης του Στρυμόνα αλλά και την εξυγίανση ολόκληρων περιοχών που μαστίζονταν από την ελονοσία. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*.

970. Καυκούλα, «Μεταμορφώσεις αγροτικού χώρου...» στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 279. Όσον αφορά τα δημογραφικά δεδομένα (πληθυσμιακά στοιχεία, αριθμός οικισμών, διάκριση των αμιγώς προσφυγικών από τους μικτούς οικισμούς ή νέοι προσφυγικοί σε σχέση με τους παλαιούς επανεποικισθέντες οικισμούς κ.ά.) του χώρου που εποικίστηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, αυτά διαφέρουν κατά τις πηγές τεκμηρίωσης. Βλ. και Αλ. Πάλλης, «Το προσφυγικόν ζήτημα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ελλάς. Επίσης, Μ. Μαυρογορδάτος - Α. Χαμουδόπουλος, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, τύποις Παπαδοπούλου - Μαρινέλη, Θεσσαλονίκη 1931.

971. Καυκούλα, «Μεταμορφώσεις αγροτικού χώρου...» στο *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 280.

972. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 43. Σύμφωνα με τις εκθέσεις της Ε.Α.Π., συχνά οι εκπρόσωποι των προσφύγων, με έξοδα της Επιτροπής, περιόδευαν για την επιλογή της πλέον πρόσφορης περιοχής για την ομάδα τους. Την επιλογή της περιοχής ακολουθούσε υποβολή αίτησης –απ' ευθείας ή μέσω της Επιτροπής- στο Υπουργείο Γεωργίας. Η αποδοχή της αίτησης –μετά από εξέταση- προσδιόριζε παράλληλα την αναγκαία έκταση, το είδος της αγροτικής εκμετάλλευσης και γενικά τις ανάγκες του υπό ίδρυση οικισμού.

973. Επίσης, στους αγρότες παραχωρούνται και εκτάσεις για τη βοσκή των ζώων, ενώ κατά περίπτωση –όπως για παράδειγμα στους αμπελοκαλλιεργητές της Μακεδονίας- τα δεδομένα αλλάζουν από 15 έως 30 στρέμματα. Στις οικογένειες αγελαδο-

Αγροτικές κατοικίες τύπου Δεχάτεγκε, Μαυρονέρι Νομού Κιλκίς. Πηγή: Γ. Γιαννακόπουλος, *Προσφυγική Ελλάδα*.

μέσα στην ίδια περιοχή αναλόγως της θέσης, συναρτάται για τις προσφυγικές αυτές εγκαταστάσεις όχι μόνο με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του εδάφους, αλλά κυρίως με την υπάρχουσα υποδομή (π.χ. το μεταφορικό δίκτυο) καθώς και με την απόσταση της αγροτικής εγκατάστασης από υπάρχον αστικό κέντρο.⁹⁷⁴ Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Επιτροπής, η γη επί το πλείστον διαιρέθηκε με τρόπο, ώστε «να διασφαλίζεται η αξιοπρεπής διαβίωση των σκληρά εργαζομένων αγροτών προσφύγων».⁹⁷⁵

Στους προσφυγικούς αυτούς συνοικισμούς της υπαίθρου, όπως και στους αστικούς αντίστοιχα, ως κύρια τοπόσημα χωρικής οργάνωσης –κατ' αναλογία με εκείνους του ιστορικού χώρου προέλευσης των προσφύγων- παραμένουν το σχολείο και η εκκλησία. Ανατρέχοντας σε σχετικές με την

προσφυγική εγκατάσταση εκθέσεις της Ε.Α.Π. διακρίνουμε, όσον αφορά τη σημασία και το ρόλο των βασικών αυτών πολεοδομικών λειτουργιών, τα ακόλουθα: «...Ασύγκριτος είναι ο σεβασμός του Έλληνα με όσα σχετίζονται με την λατρεία και την πατρίδα του. Δε βρίσκεις γκρεμισμένο ιερό ή ερειπωμένο εξωκλήσι που να εγκαταλείφθηκε... ο,τιδήποτε σχετίζεται με την Εκκλησία είναι ιερό, ακόμη και στα μάτια του πιο ελεύθερα σκεπτόμενου Έλληνα... στον ίσκιο της (ενν. της Εκκλησίας) κατέφυγε το σχολείο, στοιχειώδες και φτωχό στην αρχή, κι αργότερα ολόκληρο εκπαιδευτικό δίκτυο, που έφτανε στις πιο μακρινές γωνιές της οθωμανικής επικράτειας όπου κατοικούσαν Έλληνες... Διψούν για εκπαίδευση και, μόλις μεταφερθούν κάπου για εγκατάσταση, το πρώτο πράγμα που ζητούν να μάθουν είναι αν θα 'χουν αμέσως ένα σχολείο κι ένα δάσκαλο...».⁹⁷⁶ Σχετικά με το ρόλο και τις δυνατότητες της Ε.Α.Π. επί του θέματος της δημιουργίας- ανέγερσης σχολείων ή ναών, στις ίδιες εκθέσεις σημειώνεται: «Όσο κι αν συμεριζόταν αυτές τις επιθυμίες, η Επιτροπή δεν μπόρεσε να τις ικανοποιήσει. Υποχρεωμένη να φροντίσει για ζωτικές ανάγκες, εξασφαλίζοντας στους πρόσφυγες τα μέσα, που πρώτα πρώτα θα τους βοηθούσαν να επιβιώσουν, κατάφερε να φτιάξει σχολεία μόνο σ' ελάχιστες αγροτικές κοινότητες».⁹⁷⁷ Γενικότερα, στις προσφυγικές εγκαταστάσεις που προκύπτουν είτε εξαρχής στον αγροτικό χώρο είτε ως συμπληρωματικές χωρικές ενότητες προς άλλες ήδη προϋπάρχουσες (σε παλαιότερους προϋφιστάμενους οικισμούς), η θέση του σχολείου και της εκκλησίας παραμένει περίοπτη, συχνά δε, σε γειτνίαση των κτισμάτων αυτών μεταξύ τους. Η κατασκευή τους τείνει να διαφοροποιείται –σχεδόν εξαρχής- από αυτή των κατοικιών, ως προς τα υλικά δομής και την κλίμακα, υποδηλώνοντας συμβολικά τη σημασία των λειτουργιών αυτών για την προσφυγική κοινότητα.

τρόφων της Μακεδονίας και της Θράκης παραχωρείται, για κάθε μία από αυτές, βοσκότοπος 80-100 στρεμμάτων καθώς και ένα χωράφι. Διαφορετική, ωστόσο, είναι η διανομή στις οικογένειες των τεχνιτών (μαραγκών, σιδεράδων, καροπιτών), οι οποίοι είναι απαραίτητοι σε κάθε κοινότητα. Σ' αυτούς δίδονται εκτάσεις που κυμαίνονται από το 1/2 έως το 1/4 του κανονικού. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 45-46.

974. Για τις δομές εξάρτησης των οικισμών της υπαίθρου από πλησιέστερα ή και απομακρυσμένα αστικά κέντρα και αναφορικά με τον ιστορικό χώρο προέλευσης των προσφύγων, βλ. σχετικά στο: Γαβρά, *Αγροτικός χώρος και κατοικία στον Πόντο*, σσ. 123-126 passim.

975. Περισσότερα για τις ιδιαιτερότητες του θέματος της διανομής, ως επακόλουθο και της προηγηθείσας αγροτικής μεταρρύθμισης καθώς και για τα αίτια των φαινομένων ανεπαρκούς –κατά περίπτωση- αντιμετώπισης από την Κυβέρνηση ή την Επιτροπή, κυρίως δε για τις σχέσεις μεταξύ προσφύγων και αυτοχθόνων αγροτών στις περιοχές όπου δημιουργήθηκαν αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις, πρβλ. το: Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 43-53. Επίσης: Ν. Μανούσης, «Η αναθεώρηση των διανομών, πλήγμα κατά του εποικισμού των αγροτών», *Εργασία*, τχ. 283, 1935. Ομοίως, στο: Μ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα 1934.

976. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 31, 32 passim.

977. «Μερικά χωριά, πριν ακόμα λάβουν μορφή, ανέλαβαν μόνα τους να κατασκευάσουν σχολείο με προσωπική τους εργασία. Είχαμε την ευκαιρία να δούμε τέτοια κτίρια που η μοναδικότητα και οι διαστάσεις τους αποτελούν τιμή για ολόκληρο το χωριό. Στις πιο πολλές περιπτώσεις σχολείο και εκκλησία στήνονται με προσωρινές ξύλινες κατασκευές ή στεγάζονται σε παραπήγματα, που χωρούν μόλις λίγους μαθητές ή πιστούς». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 32-33.

Ως προς τον σχεδιασμό και την κατασκευή των κατοικιών στους προσφυγικούς συνοικισμούς του αγροτικού ελλαδικού χώρου, εάν εξαιρέσουμε τις «λύσεις έκτακτης ανάγκης» προς αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος,⁹⁷⁸ οι κατοικίες των προσφύγων, όσον αφορά τον τρόπο απόδοσής τους στους ενδιαφερόμενους οικιστές, διακρίνονται στις εξής κατηγορίες οικημάτων: α) τις προϋπάρχουσες μουσουλμανικές ή βουλγαρικές κατοικίες, β) αυτές που κατασκευάστηκαν εξ ολοκλήρου από εταιρείες, με την καθοδήγηση εργολάβου ή και μηχανικού και γ) τις κατοικίες που κτίστηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες, με καθοδήγηση εργολάβων (από τις τοπικές μικρές εταιρείες ή την τεχνική υπηρεσία της Ε.Α.Π.) και με οικονομική ενίσχυση ως προς τα οικοδομικά υλικά.⁹⁷⁹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πρακτική που ακολούθησε το κράτος για την επίλυση του προσφυγικού στεγαστικού ζητήματος με άμεσες κινήσεις, οδήγούσε υποχρεωτικά στην επιλογή της πρώτης κατηγορίας (α) αρχικά, ως της πλέον πρόσφορης χρονικά και οικονομικά. Ωστόσο, η λύση αυτή αποδείχθηκε ανεπαρκής για τη συνολική αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος και άμεσα υποχρεώθηκε το κράτος –μέσω των Διευθύνσεων Εποικισμού- να αναθέσει την κατασκευή αγροτικών κατοικιών σε εταιρείες (κατηγορία β).⁹⁸⁰ Η προηγούμενη αυτή λύση, επιβαρύνοντας ιδιαίτερος τον προϋπολογισμό, οδήγησε την Ε.Α.Π. σε αναζήτηση διαφορετικών κατασκευαστικών σεναρίων (κατηγορία γ), τα οποία σε κάθε περίπτωση, ενεργοποιώντας άμεσα και τον ενδιαφερόμενο πληθυσμό, συνδύαζαν το χαμηλό κόστος κατασκευής με την απασχόληση παράλληλα του τοπικού εργατικού δυναμικού, προερχόμενου μάλιστα από τους ίδιους τους πρόσφυγες.⁹⁸¹

Σε κάθε μία από τις κατηγορίες αυτές τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά διαφοροποιούνται κατ' ανάγκη και αναλόγως των συνθηκών, κατά περίπτωση. Αυτονόητο είναι ότι η πρώτη κατηγορία (α) διαφοροποιείται από τις άλλες δύο (β και γ), ως προς τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά: την τυπολογία και τα δομικά υλικά.⁹⁸² Ενώ δε -και ειδικότερα στον αγροτικό χώρο- ως βασική προϋπόθεση σχεδιασμού των εγκαταστάσεων διαφαίνεται ο σεβασμός των περιβαλλοντικών τοπογραφικών δεδομένων και η προσαρμογή των κτισμάτων προς αυτά,⁹⁸³ στην περίπτωση των νέων οικισμών ή και συνοικισμών, που δημιουργήθηκαν στην προσφυγική Ελλάδα εκείνης της περιόδου, η χωρική οργάνωση με ορθογωνικό πολεοδομικό ιστό και ομοιόμορφα κτίσματα, χωροθετημένα σε κανονικές μεταξύ τους αποστάσεις, μάλλον «επιβάλλεται» στο τοπίο παρά προσαρμόζεται σε αυτό. Παράλληλα, αυτή η ομοιογένεια στην εικόνα του κτισμένου περιβάλλοντος για τους αγροτικούς προσφυγικούς συνοικισμούς, αντιπαρατιθέμενη προς εκεί-

978. Καταυλισμούς, επιτάξεις ακινήτων, πρόχειρες και προσωρινές κατασκευές –σκηνές, καλύβες ή και παράγκες- της πρώτης περιόδου της προσφυγικής εγκατάστασης, οι οποίες έμελε να διατηρηθούν για πολλά χρόνια μετά.

979. Αναλυτικά στοιχεία όσον αφορά τις αγροτικές οικήσεις στην προσφυγική Ελλάδα, βλ. στην 27^η Έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών (League of Nations, Greece, *Twenty-seventh quarterly report of the Refugee Settlement Commission*, Athens – Geneva 1930). Ειδικότερα για την αγροτική στέγη, το σύστημα ανέγερσης και το κόστος των σπιτιών, βλ. στο: Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 238-245.

980. Για τον χώρο της Μακεδονίας ειδικότερα, η αρμόδια Διεύθυνση Εποικισμού ανέθεσε στην εταιρεία Sommer-Feld-Dehatege την κατασκευή σεβαστού αριθμού κατοικιών ήδη από το 1924. Οι κατοικίες αυτές, ήδη έτοιμες έναν χρόνο μετά την ανάθεση του έργου στη συγκεκριμένη εταιρεία, παραδίδονταν προς κατοίκηση στους ενδιαφερόμενους, μέσω των αρμοδίων επιτροπών, συνήθως όμως χωρίς την πλήρη αποπεράτωση του εσωτερικού τους χώρου (επιχρίσματα, δάπεδα, οροφές). Τις εργασίες αυτές, σε πολλές περιπτώσεις ανέλαμβανε να ολοκληρώσει η Ε.Α.Π. είτε και οι ίδιοι οι ένοικοι. Αξιοσημείωτο είναι ότι, το όνομα της κατασκευαστικής εταιρείας παρέμεινε ως αναγνωριστικό αρχιτεκτονικής τυπολογικής διάκρισης για μια κατηγορία κατοικιών, γνωστών με την προσωνυμία ως «κατοικίες Δεχάτεγκε».

981. Μαυρογορδάτος –Χαμουδόπουλος, *ό. π.*, σ. 26.

982. Οι κατοικίες που προέρχονταν από τις ανταλλάξιμες, ήσαν συνήθως μεγαλύτερης κλίμακας –ως προς τις διαστάσεις της κάτοψης και το ύψος των κτισμάτων, με τυπολογικά χαρακτηριστικά προσαρμοσμένα στα αντίστοιχα της τοπικής βαλκανικής αρχιτεκτονικής, εξ ολοκλήρου πέτρινες ή με λίθινη κατασκευή στη βάση και ελαφρότερη στον δεύτερο όροφο (συνήθως ξύλινο σκελετό με πλήρωση των διακένων με πλίνθους), με συμμετρία στην οργάνωση της κάτοψης καθώς και στην όψη. Εν τω μεταξύ, τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των νεότερων προσφυγικών κατοικιών, κυρίως όσων ανοικοδομήθηκαν με αυτοστέγαση στους αγροτικούς οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, ήταν διαφορετικά σε σχέση με αυτά που απαντώνται σε κτίσματα της προηγούμενης κατηγορίας: συνήθως ξύλα και πλίνθοι, ωμές οι τελευταίες στις περισσότερες περιπτώσεις, πρακτική συχνά απαντώμενη, εξάλλου, σε όλους τους προσφυγικούς οικισμούς αυτής της περιόδου στην Ελλάδα.

983. Είτε ως προς την αρχιτεκτονική κατασκευαστική νομοτέλεια / δομή και χρήση των υλικών, είτε ως προς τον τρόπο χωρικής οργάνωσης.

Τυπολογία προσφυγικών κτισμάτων του αστικού χώρου. Πηγή: Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (1977), 2000 αστικού χώρου.

νη του προϋφιστάμενου παραδοσιακού χώρου στην Ελλάδα, δημιουργώντας έντονες και μορφολογικές αντιθέσεις, μάλλον φαίνεται ότι επέτεινε και τις όποιες κοινωνικές εντοπίζονταν στους οικισμούς αυτούς.⁹⁸⁴

Ειδικότερα για τον αγροτικό χώρο της Μακεδονίας, η αρχιτεκτονική τυπολογία που απαντάται στους περισσότερους συνοικισμούς είτε στους νέους προσφυγικούς οικισμούς είναι απλή, με διακριτές τις κύριες από τις βοηθητικές λειτουργίες, συνενωμένες όμως, ως επί το πλείστον, στο ίδιο κτισμένο κέλυφος. Οι βοηθητικοί αυτοί χώροι, συναρτημένοι άμεσα με το είδος της αγροτικής παραγωγής, είναι συνήθως στάβλοι ή αποθήκες αγροτικών προϊόντων. Διαφοροποίηση παρατηρείται στην περίπτωση των καπνοπαραγωγικών περιοχών της Μακεδονίας, όπου στις κατοικίες προσαρτώνται επιπλέον και αποθήκες καπνού.⁹⁸⁵ Το ύψος των αγροτικών αυτών κατοικιών συνήθως δεν υπερβαίνει τον ένα όροφο. Ωστόσο, συχνά στα σπίτια του «εποικισμού» συναντούμε και διώροφα, κατά περίπτωση και αναλόγως με τις συνθήκες που επιχωριάζουν (π.χ. στο Πλατύ Ημαθίας, στη Νέα Καρβάλη του Νομού Καβάλας ή στο Άλωρον της Αρδέας).

Οι κατευθύνσεις που δόθηκαν από την Ε.Α.Π., όσον αφορά την αρχιτεκτονική τυπολογία των κατοικιών που επρόκειτο να κατασκευασθούν στον αγροτικό χώρο της προσφυγικής Ελλάδας για την περίοδο αναφοράς μας, αποτυπώνονται σε τυπολογικούς πίνακες, συνοδευόμενους από τα ανάλογα υπομνήματα.⁹⁸⁶ Παρατηρούμε ότι πρόκειται γενικότερα για κατοικίες τυπολογικά απλής οργάνωσης, με επικλινείς στέγες (επί το πλείστον, δίρριχτες κεραμοσκεπείς με ξύλινο σκελετό), με τα απαραίτητα φωτιστικά ανοίγματα στην τοιχοποιία, κανονικά ως προς το μέγεθος και τη θέση, με στοιχειώδη ημιυπαίθριο χώρο εισόδου και το βοηθητικό κτίσμα προσαρτημένο σ' αυτό της κυρίως κατοικίας. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι στα κτίσματα αυτά συνήθως δεν παρατηρούνται εμπορικές χρήσεις να συνδυάζονται στο ίδιο κέλυφος με αυτό της κατοικίας, φαινόμενο το οποίο απαντάται, ωστόσο, στον ευρύτερο παραδοσιακό αγροτικό χώρο. Το μέγεθος της κατοικίας δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τη μια τυπολογική κατηγορία στην άλλη, εκτός από την περίπτωση που απαντάται ο τύπος των συνενωμένων δύο κατοικιών κάτω από κοινή στέγη, όπου και αυξάνονται κατά τι οι διαστάσεις της κάτοψης. Πρόκειται για μία από τις ελάχιστες ίσως τυπολογικές αναφορές των αγροτικών προσφυγικών κατοικιών, προς εκείνες των αρχικών εγκαταστάσεων του ιστορικού χώρου προέλευσης των προσφύγων. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι κατοικίες αυτές, που προκύπτουν με τις κατευθύνσεις της κρατικής μέριμνας ή των διεθνών οργανισμών και προορίζονται για τους πρόσφυγες, έχουν «αποβάλει» και την πατριαρχική δομή τους για λόγους, μάλλον, πρακτικού οφέλους.⁹⁸⁷

984. Σχετικά με το θέμα της κοινωνικής διαφοροποίησης στους προσφυγικούς συνοικισμούς, σε συγκερασμό με αυτό της εικόνας του κτισμένου χώρου, βλ. αναλυτικότερα και στα: Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Επίσης, Λίτσα Μιχαηλή, Προσφύγων βίος και πολιτισμός*. Ομοίως στο: R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα (2004) 2006.

985. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 240.

986. Συγκεκριμένα, στην 27^η Έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών (League of Nations, Greece, *Twenty-seventh quarterly report of the Refugee Settlement Commission*, Athens - Geneva 1930). Επίσης, τους ίδιους πίνακες με συνοπτικά επεξηγηματικά σχόλια ανά κατηγορία κατοικίας (σημειωτέον παρουσιάζονται σχέδια επτά διαφορετικών τύπων σπιτιών) βλ. στο: Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 243-244.

987. Με τον τρόπο αυτό, τα μέλη της ίδιας οικογένειας δικαιούνται περισσότερα οικήματα και αγροτικό κλήρο μέσα στον ίδιο οικισμό.

5. *Εγκαταστάσεις στον αστικό χώρο*

Όπως προαναφέρθηκε, οι αστοί πρόσφυγες, μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, εγκαταστάθηκαν αρχικά σε κάθε διαθέσιμο χώρο: ναούς, σχολεία, εργοστάσια, αποθήκες και σπίτια, ενώ παράλληλα ξεκίνησε το πρόγραμμα κατασκευής κατοικιών για τη μόνιμη εγκατάστασή τους. Συνοπτικά επαναλαμβάνουμε ότι η κρατική μέριμνα, συγχρόνως με τη διεθνή βοήθεια, έδρασε μέσω σειράς μηχανισμών-οργανισμών-φορέων: το Ταμείο Αρωγής (Assistance Found), δρώντας ως αυτόνομος οργανισμός, κάλυψε την περίοδο 1922-1925 προσφέροντας ικανοποιητικές υπηρεσίες στον τομέα της στέγασης, πρωτοβουλία την οποία ανέλαβε να συνεχίσει το Υπουργείο Αρωγής.⁹⁸⁸

Το έργο αυτό, όπως προείπαμε, παρέλαβε (περί τα τέλη του 1924 – αρχές του 1925) η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, έχοντας επιφορτισθεί ειδικότερα για τον αστικό χώρο, κατ' αρχάς με την εξέλιξη ορισμένων αστικών συνοικισμών, των οποίων οι εργασίες είχαν ήδη από το 1922 δρομολογηθεί από την κυβέρνηση, προωθώντας δε στη συνέχεια νέα προγράμματα αποκατάστασης αστών προσφύγων σε άλλες –εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων- πόλεις της ελλαδικής επικράτειας.⁹⁸⁹ Με τον τρόπο αυτό, σε συνέχεια και της συμφωνίας που είχε υπογράψει η Ε.Α.Π. με την Ελληνική Κυβέρνηση (1925), ενισχύονταν η αποκεντρωμένη εγκατάσταση προσφύγων σε αστικά κέντρα, εκτός της Αθήνας και του Πειραιά. Παρόλα αυτά, η ανάπτυξη των δύο πόλεων έμελε να πάρει εκρηκτικές διαστάσεις, εξαιτίας και της προσφυγικής εγκατάστασης, με επακόλουθο την κοινωνική και οικονομική ανισορροπία καθώς και τη διάσπαση του αστικού ιστού. Παρ' ότι το Αστικό Τμήμα της Ε.Α.Π. έδειχνε μέριμνα για την αστική αποκατάσταση κατ' αναλογία με την αγροτική, προωθώντας την εγκατάσταση προσφύγων στα διάφορα αστικά κέντρα μικρής και μεσαίας κλίμακας, εν τούτοις η πορεία της αστικής αποκατάστασης δείχνει να υπολείπεται σημαντικά της αγροτικής, εξαιτίας των αδυναμιών επαγγελματικής αποκατάστασης στον αστικό χώρο.⁹⁹⁰

Η επιλογή των πόλεων όπου θα ιδρύονταν οι νέοι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί και η αναλογική κατανομή των κατοικιών που επρόκειτο εκεί να κατασκευαστούν, όπως και η ολοκλήρωση των ήδη υπαρχόντων αστικών συνοικισμών με έργα κοινής ωφελείας, αποτέλεσαν βασικά σημεία του προγράμματος της αστικής αποκατάστασης που ετέθη προς εφαρμογή από την Ε.Α.Π., μετά και τη συμφωνία της με την ελληνική κυβέρνηση. Σειρά μέτρων κοινωνικής πολιτικής, συμπληρωματικά του στεγαστικού, ετέθησαν προς εφαρμογή κατά την ίδια περίοδο (1923-1925), τόσο από την Ε.Α.Π. όσο και από το κράτος, χωρίς ωστόσο να οδηγήσουν σε ικανή βελτίωση του έργου της αστικής αποκατάστασης, παρά προς τα μέσα του 1928. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέτεινε και η κατάρτιση από το κράτος ενός γενικού προγράμματος ίδρυσης νέων βιοτεχνιών και βιομηχανιών, με προεξάρχουσες αυτές της ταπητουργίας και της μεταξουργίας.⁹⁹¹

Όσον αφορά τις κατοικίες που κατασκεύασε το ελληνικό κράτος (αριθμός: 22.337, κατά τα δεδομένα της

988. Η ελληνική κυβέρνηση, μέσω των δύο αυτών προαναφερόμενων φορέων, είχε κατασκευάσει έως το 1926, 22.337 κατοικίες όλων των τύπων: από τις πλέον πρόχειρες, όπου συστεγάζονταν –προσωρινά και με προοπτική βελτίωσης των συνθηκών κατοίκησης- περισσότερες προσφυγικές οικογένειες, έως σύγχρονες οικίες, όπως τα διαμερίσματα της περιοχής του Ποδονίφτη στην Αττική. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 133.

989. Τέσσερις από τους οικισμούς αυτούς, των οποίων τις εργασίες ανέλαβε να συνεχίσει η Ε.Α.Π., βρίσκονταν στην Αθήνα (Κοκκινιά, Νέα Ιωνία, Καισαριανή, Παγκράτι) και άλλοι τρεις στην επαρχία (Έδεσσα, Βόλος, Ελευσίνα). Για τις υπόλοιπες αστικές εγκαταστάσεις προσφύγων στην Αθήνα, η ευθύνη ανήκε στην πολιτεία. Εξάλλου, όπως έχει αναπτυχθεί προηγουμένως στην ίδια ενότητα, η εγκατάσταση των αστών προσφύγων δεν αποτελούσε πρωταρχικό ζήτημα για την Ε.Α.Π., το πρόγραμμα της οποίας κυρίως αφορούσε τη δημιουργία αγροτικών οικισμών και την ενίσχυση της πρωτογενούς παραγωγής.

990. Ειδικότερα επ' αυτού, βλ. και στο: Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 272-278.

991. Το πρόγραμμα αυτό, το οποίο είχε αρχίσει να υλοποιείται ήδη από το έτος 1927, οδήγησε στην κατασκευή εργοστασίων μέσα ή στις παρυφές των πόλεων, όπου και οι εγκαταστάσεις των προσφύγων. Ομοίως, ενισχύθηκαν και επεκτάθηκαν ακόμη και οι παραδοσιακές επιχειρήσεις, ενώ αγοράστηκαν εκτάσεις και κτίρια στους αστικούς συνοικισμούς, προοριζόμενα να φιλοξενήσουν αυτές τις χρήσεις. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 133-141. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 276-277. Επίσης, Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, *Θεσσαλονίκη 1912-1940. Βιομηχανία και πόλη*. Κατάλογος ομώνυμης έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1989.

Δίδυμα διώροφα σπίτια.
Πηγή: Τεχνικό Επιμε-
λητήριο της Ελλάδος,
Κρατική Δραστηριότητα.
Η κατοικία στην Ελλάδα,
Έκδοση Τ.Ε.Ε., Αθήνα,
Νοέμβριος 1975.

Ε.Α.Π.), αυτές σχημάτισαν συνοικισμούς διάσπαρτους στις περισσότερες πόλεις της Ελλάδας.⁹⁹² Κατά την Ε.Α.Π., «...οι συνοικισμοί αυτοί περιλάμβαναν περίπου 6.000 μικρές κατοικίες, εξαιρουμένων των 500 μεγάλων κτιρίων που υπήρχαν εκεί και που το καθένα τους μπορούσε να στεγάσει 8 έως 10 οικογένειες... Ειδικά στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν 4.027 σπίτια με 11.587 δωμάτια, στα οποία διαμένουν 11.179 προσφυγικές οικογένειες. Στις πόλεις Σέρρες, Δράμα, Καβάλα, Έδεσσα, Νάουσα και Βέροια υπάρχουν 7.255 σπίτια με 2,5 δωμάτια κατά μέσο όρο το καθένα. Όλα αυτά κατοικούνται από πρόσφυγες, χωρίς να πληρώνεται ενοίκιο...».⁹⁹³ Οι κατοικίες αυτές, σε πολλούς από τους συνοικισμούς που κατασκεύασε το κράτος, ήταν από υλικά ευτελή: ξύλινες σε πολλές περιπτώσεις ή από ωμές πλίνθους, με στέγη κεραμοσκεπή, εκτός των περιπτώσεων που η επικάλυψη γινόταν με λαμαρίνες ή σανίδες ξύλου (η τελευταία περίπτωση ήταν συνηθέστερη στις προσωρινές κατοικίες –εν είδει παραπήγματος- οι οποίες είχαν προοπτική βελτίωσης στη συνέχεια). Η Ε.Α.Π. συνέχισε την κατασκευή κατοικιών στους συνοικισμούς αυτούς χρησιμοποιώντας βελτιωμένα υλικά, όπως πέτρες, τούβλα, τσιμέντο ή τσιμεντόλιθους για την τοιχοποιία και απαραίτητως για την επικάλυψη της στέγης, κεραμίδια. Πολλά από τα σπίτια σχεδιάστηκαν έτσι, ώστε να εξυπηρετούν τις ανάγκες

για σηροτροφία ή κατασκευή χαλιών, ενώ για όσα από αυτά ήταν πάνω σε κεντρικούς δρόμους, προβλέπονταν καταστήματα στο ισόγειο.

Η κατασκευή των προσφυγικών κατοικιών στον αστικό χώρο, κατά μείζονα λόγο, γινόταν από εργολάβους μετά από μειοδοτικούς διαγωνισμούς. Θεωρητικά, το σύστημα αυτό της ανοικοδόμησης κατοικιών, παρά τη σειρά προβλημάτων που εμπειρείχε, εν τούτοις διασφάλιζε περισσότερο τους εντολοδόχους (Επιτροπή, Πολιτεία) από τη δημόσια κριτική. Εξάλλου, μεγάλος αριθμός κατοικιών για τους πρόσφυγες χτιζόταν στις πόλεις από τους ίδιους τους ωφελούμενους, τους πρόσφυγες δηλαδή, στους οποίους το κράτος παρείχε υλικά και οικονομική ενίσχυση με τη μορφή δανείου. Η τελευταία περίπτωση εφαρμόστηκε κυρίως σε αστούς πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν σχετική οικονομική επιφάνεια και για την κατασκευή χρησιμοποιούσαν επιπλέον ίδιους πόρους. Χαρακτηριστική είναι η ανάλογη περίπτωση στις προσφυγικές συνοικίες του Υμηττού και της Νέας Φιλαδέλφειας στην Αθήνα, όπου η Επιτροπή κατασκεύασε «εκεί σπίτια που έμοιαζαν με μικρές επαύλεις... με ωραία ντόπια πέτρα – υλικό που δεν είχε χρησιμοποιηθεί πολύ στις προσφυγικές κατασκευές...».⁹⁹⁴

Το κόστος των σπιτιών στον αστικό χώρο, συνάρτηση της τυπολογίας κυρίως και των υλικών κατασκευής, καταγράφεται ως ποικίλο για τους προσφυγικούς συνοικισμούς.⁹⁹⁵ Η τυπολογία δε, διαφέρει συνήθως αναλόγως και της επαγγελματικής κατηγορίας του χρήστη, στον οποίο απευθύνεται η κατοικία: εργάτες, υπάλληλοι, έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες, πρόσφυγες ασχολούμενοι με την σηροτροφία ή με την ταπητουργία και οι οποίοι –οι τελευταίοι- ασκούσαν το επάγγελμα κατ' οίκον.⁹⁹⁶ Μια διαφορετική προσέγγιση

992. Μία αναλυτική παρουσίαση των συνοικισμών αυτών, όσον αφορά την ιστορική περίοδο αναφοράς μας αλλά και παλαιότερες περιόδους, ομοίως, αλλά και συστηματικοποίηση των οικισμών κατά χρονολογία δημιουργίας, περιοχή, μελετητές, φορέα σχεδιασμού και υλοποίησης όπως και τον αριθμό κατοικιών, απαντούμε στο: Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών», *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σσ. 34-49.

993. Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σσ. 134-135.

994. Μιχελή, ό. π., σ. 149.

995. Το μέσο standard μιας τυπικής αστικής προσφυγικής κατοικίας αναφέρεται σε κτίσμα μέσης επιφάνειας δαπέδου 40τ.μ., το οποίο περιελάμβανε συνήθως μικρή είσοδο, δύο κυρίως δωμάτια (το ένα ήταν συνδυασμός κουζίνας και τραπεζαρίας) και ένα WC. Το κόστος γι' αυτή την κατοικία –της οποίας πολλές παραλλαγές μπορούσε να συναντήσει κανείς, ποιοτικά καλύτερες ή χειρότερες- υπολογίζεται σε 37.500 δρχ. της εποχής εκείνης. Από το κόστος αυτό, οι 30.000 δρχ. αντιστοιχούσαν στην κυρίως κατοικία, ενώ οι 7.500 σε ανάλογα συνοδευτικά έργα. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σ. 14.

996. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σσ. 14-20 και Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 283.

της τυπολογίας των αστικών προσφυγικών κατοικιών απαντούμε από τη Λ. Μιχελή,⁹⁹⁷ κατά την οποία: «... βασικά διαμορφώθηκαν τρεις τύποι προσφυγικών κατοικιών: 1) Δίδυμα μονώροφα ή διώροφα σπίτια για δυο οικογένειες το καθένα, με κήπο γύρω (Βύρωνας) σειρές σπιτιών ενός ή δυο ορόφων (Καισαριανή), 3) ελεύθερα σπίτια ενός ή δυο ορόφων για ευπορότερες οικογένειες (Νέα Φιλαδέλφεια)». Σε μελέτη του Τ.Ε.Ε. για την κατοικία στην Ελλάδα -όπως αυτή δημιουργήθηκε μέσα από την κρατική δραστηριότητα κατά περιόδους στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία- συμπληρωματικά προς τους προαναφερόμενους τύπους αστικών κατοικιών, για τις αστικές προσφυγικές οικήσεις καταγράφονται και οι ακόλουθες ομάδες ή κατηγορίες: 4) Μικρές ελεύθερες μονώροφες κατοικίες (εφαρμοσμένες συχνά), 5) «Πρώιμα προκατασκευασμένα». Πρόκειται για ξύλινα συνήθως κτίσματα, με εισαγόμενα από τη Γερμανία, κατά τη δεκαετία του 1950, προκατασκευασμένα στοιχεία (ως επί το πλείστον στέγες, τοίχους ή και κουφώματα). Τα προκατασκευασμένα αυτά στοιχεία στην κατασκευή συνδυάζονταν με παραδοσιακή πλινθοδομή. Η λαϊκή ονομασία των κατοικιών, «Γερμανικά», αποδίδει και τη σχετική προέλευση εισαγωγής τους. Πρόκειται για συλλογικές κατοικίες σε στίχους, ισόγειες ή διώροφες αρχικά, φθηνής κατασκευής, οι οποίες στη συνέχεια δέχθηκαν πολλαπλές επεμβάσεις, συναρτημένες με την κοινωνική και οικονομική εξέλιξη της οικογένειας που στεγαζόταν σε κάθε μία από αυτές.⁹⁹⁸ Επίσης, ως μία άλλη κατηγορία αναφέρεται από τη μελέτη του Τ.Ε.Ε. η 6) Κτίρια διαμερισμάτων: αυτά άρχισαν να χτίζονται στο τέλος της δεκαετίας του 1920 και κυρίως στη δεκαετία του 1930, συνήθως ως τετραώροφα χωρίς αναβατήρα, όπως για παράδειγμα στη Νίκαια του Πειραιά. Τα κτίρια αυτά κατασκευάζονταν σε περιοχές χωρίς καμία προηγούμενη διαμόρφωση.

Από τους μελετητές του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος αναφέρονται και άλλες δύο κατηγορίες κατοικιών, τις οποίες δεν θεωρούμε ότι θα μπορούσαν να παρατεθούν με τις υπόλοιπες, καθώς αποτελούν ιδιαίτερη ομάδα και απεικονίζουν μια ειδικότερη μέριμνα της Πολιτείας κατά περίπτωση. Πρόκειται για τα ακόλουθα: (α) τα «προγράμματα παροχής γης και υποδομών», τα οποία αναφέρονται στην υιοθέτηση πολιτικής παροχής οικοπέδου και της σχετικής υποδομής προς τις ευπορότερες οικογένειες προσφύγων (π.χ. στη Νέα Σμύρνη). Στην περίπτωση αυτή, η κατοικία χτιζόταν με ευθύνη του ιδιοκτήτη και συχνά χωρίς κρατική οικονομική ενίσχυση. Χαρακτηριστικό της κατηγορίας αυτής αποτελεί η διαφοροποίηση της αρχιτεκτονικής έκφρασης και τυπολογίας των κατοικιών, παρουσιάζοντας ποικιλία κατόψεων και όψεων αντίστοιχα -σε σχέση με τα ήδη ισχύοντα στις προηγούμενες κατηγορίες, εξαιτίας των τυποποιημένων σχεδίων των εργολάβων. Τέλος, ως ειδική ομάδα κατοικιών στο πλαίσιο της προαναφερόμενης έρευνας,⁹⁹⁹ αναφέρονται: (β) οι «τρώγλες», οι οποίες δημιουργήθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα συνήθως, είτε κοντά στις οργανωμένες -με τη συμπαράσταση του κράτους- προσφυγικές περιοχές ή οπουδήποτε οι ενδιαφερόμενοι έβρισκαν διαθέσιμη γη. Η «εκκαθάριση των τρωγλών», ως προγραμματισμένη επέμβαση από την πλευρά του σύγχρονου ελληνικού κράτους, ξεκίνησε αρχικά με την κατασκευή πολυώροφων πολυκατοικιών και φτάνει έως τις μέρες μας με ολοκληρωμένα προγράμματα αστικών παρεμβάσεων.¹⁰⁰⁰

Η τυπολογία αυτή των κτισμάτων του αστικού χώρου, όπως καταγράφεται παραπάνω, αποτυπώνεται ευδιάκριτα στα σχέδια της 27^{ης} Έκθεσης της Ε.Α.Π.¹⁰⁰¹ Ωστόσο, και παρά τη διαφοροποίηση -κατά περίπτωση- στην τυπολογία σχεδιασμού, σύμφωνα και με τα δεδομένα που περιγράφονται πιο πάνω, εν τούτοις -σε πολλές περιπτώσεις- στους μεγάλους προσφυγικούς συνοικισμούς (της τάξεως των 20-30.000

Επίσης, το κόστος συναρτάται και με την αγορά εργασίας, η οποία διαφοροποιείται αναλόγως της αστικής περιοχής αναφοράς. Ακόμη, βλ. Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως, *Θεσσαλονίκη 1912-1940*.

997. Μιχελή, *ό. π.*, σ. 133.

998. Ειδικά για την κατηγορία αυτή, εκτός του: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σ. 16, βλ. και αναλυτικότερα στο: Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*.

999. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σσ. 16-20.

1000. Στην Αττική, σε περιοχές γύρω από την Αθήνα (π.χ. στα Μέγαρα) καθώς και σε περιοχές όπως η Κοκκινιά, ο Περισσός, τα Κουντουριώτικα, η Δραπετσώνα. Στη Θεσσαλονίκη σε περιοχές όπως η Άνω Πόλη, η Ξηροκρήνη, η Αγία Φωτεινή, η Ευαγγελίστρια, ο Άγιος Παύλος.

1001. 27^η Έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών (League of Nations, Greece, *Twenty-seventh quarterly report of the Refugee Settlement Commission*, Athens - Geneva 1930). Ευχαριστώ τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, κ. Ευστάθιο Πελαγίδη, για την παραχώρηση των σχετικών στοιχείων από τα προσωπικά του αρχεία.

Προσφυγικές αστικές πολυκατοικίες. Πηγή: Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, *Κρατική Δραστηριότητα*.

κατοίκων) της Αθήνας, του Πειραιά ή της Θεσσαλονίκης παρατηρείται το φαινόμενο σχετικής ομοιομορφίας των κατοικιών σε πολεοδομική διάταξη εν είδει ορθογωνικού καννάβου που επέτρεπε την κατανομή ίσων οικοπέδων και τη μαζική οικοδόμηση, γεγονός το οποίο παραπέμπει μάλλον σε εικόνα συλλογικής εγκατάστασης ή στρατοπέδου. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι, στους τέσσερις συνοικισμούς της Αθήνας, η Επιτροπή έχτισε –βάσει των τυπολογικών προδιαγραφών σχεδιασμού που προαναφέρθηκαν- σχολεία και υγειονομικούς σταθμούς ή και νοσοκομεία, με στόχο την οργάνωση του κάθε αστικού συνοικισμού σε αυτοδιοικούμενη κοινότητα, η οποία τελικώς έμελε να ενταχθεί στο δήμο όπου ανήκε.¹⁰⁰²

Γενικότερα, σε όλη την Ελλάδα και μάλιστα στον αστικό χώρο, για την ιστορική περίοδο αναφοράς μας, καταγράφεται από τις αρχαικές πηγές και τη σχετική βιβλιογραφία ποικιλία προσφυγικών οικιστικών εγκαταστάσεων, διαφορετικών τυπολογικών χαρακτηριστικών και ποιότητας κατασκευής. Τα γνωρίσματα αυτά συναρτώνται με τον φορέα ανάδοχο κατασκευής (ελληνικό κράτος, Ε.Α.Π.), τον τρόπο υλοποίησης των κτισμάτων (με αυτεπιστασία των κατοίκων ή εξωτερική μέριμνα), το χρονικό διάστημα κατασκευής (αμέσως μετά την έλευση των προσφύγων ή αργότερα από την πρώτη –συνήθως πρόχειρη- εγκατάστασή τους), την περιοχή εγκατάστασης (ηπειρωτική ή νησιωτική Ελλάδα, μεγάλο ή μικρό αστικό κέντρο) καθώς και τη μορφή χωρικής οργάνωσης της προσφυγικής εγκατάστασης (προσφυγικός συνοικισμός, περιοχή ενταγμένη σε προϋφιστάμενο αστικό ιστό, μεμονωμένα κτίσματα ή και συλλογικές κατοικίες - πολυκατοικίες). Ενδιαφέρουσα είναι η κατηγοριοποίηση των αστικών κατοικιών την οποία επιδιώκει ο Σ. Πελαγίδης,¹⁰⁰³ αναλόγως του φορέα κατασκευής, ακολουθώντας τη βασική παραδοχή ότι οι αστικές οικογένειες, αναλόγως με τον τόπο εγκατάστασής τους, ομαδοποιούνται σε δύο ενότητες: (α) τις οικογένειες που διαμένουν σε συνοικισμούς αποκλειστικά προσφυγικούς, (β) εκείνες που ζουν σε ιδιωτικά σπίτια –ως ενοικιαστές ή ως ιδιοκτήτες.

Ακολουθώντας τις καταγραφές της 14^{ης} Έκθεσης, όσον αφορά τις κατηγορίες κατοικιών που προαναφέρονται, ο ίδιος ερευνητής μας δίνει παράλληλα τόσο τα ποσοτικά όσο και ποιοτικά στοιχεία αυτής της καταγραφής. Συγκεκριμένα, ως προς τον αριθμό των σπιτιών της κάθε κατηγορίας, ειδικότερα για τη Μακεδονία και τη Θράκη, μέχρι το Μάιο του 1927, παρατηρείται ότι οι περισσότερες κατασκευές (13.725) είχαν γίνει από το κράτος, ενώ για το ίδιο διάστημα αντίστοιχος περίπου ήταν ο αριθμός των κατοικιών που είχαν αγοραστεί ή ενοικιαστεί από τους ίδιους τους πρόσφυγες (13.000).¹⁰⁰⁴ Σ' αυτές τις κατηγορίες σπιτιών αναφέρεται ότι στεγάστηκαν ισάριθμες οικογένειες προσφύγων, αναλογώντας έτσι μία οικογένεια ανά κτίσμα κατοικίας. Σχετικά μεγάλος ήταν επίσης ο αριθμός των ανταλλάξιμων μουσουλμανικών σπιτιών (11.627), τα οποία –σε αντιπαράβολή με εκείνα των προηγούμενων κατηγοριών- στέγασαν υπερδιπλάσιο αριθμό οικογενειών (28.003), θεωρούμενα –μαζί με τα κτίσματα που είχαν επιταχθεί, αποθήκες, εργαστήρια, κατοικίες και δημόσιους χώρους- ως λύση πρώτης ανάγκης.¹⁰⁰⁵ Τα μουσουλμανικά αυτά ακίνητα, τα οποία

1002. «... Το παλαιό και καλά οργανωμένο κοινοτικό σύστημα αυτοδιοίκησης των Ελλήνων της Μικράς Ασίας άρχισε ξανά να αποδίδει καρπούς». Κοινωνία των Εθνών - Γενεύη 1926, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*, σ. 137.

1003. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σσ. 285-288.

1004. Τα σπίτια που αγοράστηκαν ή νοικιάστηκαν από τους πρόσφυγες εκείνη την περίοδο χαρακτηρίζονται ως «φτηνά», χωρίς να πληρούν στοιχειώδεις προδιαγραφές άνεσης και υγιεινής, τα περισσότερα δε από αυτά ήταν μονόχωρα, προοριζόμενα συνήθως για τη στέγαση πολυμελών οικογενειών. Ωστόσο, ανάλογων προδιαγραφών ήταν και εκείνα που κατασκευάστηκαν και αποδόθηκαν στους πρόσφυγες από το κράτος, εξαιτίας του επείγοντος χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης. Περισσότερα σχετικά με το είδος αυτών των κατοικιών και τις προοπτικές διαφοροποίησης ή και συμπλήρωσης του αρχικού μονόχωρου, αναλόγως της μεταβολής των οικογενειακών προδιαγραφών και των κοινωνικών αναγκών, πρβ.: Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*.

1005. Ο αριθμός των οικογενειών που στεγάστηκαν σε επιταγμένα ή κατασχεμένα ακίνητα, συνυπολογίζοντας στην ίδια κατηγορία και τις οικογένειες που στεγάστηκαν σε πρόχειρες κατασκευές που δημιούργησαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες (παράγκες ή άλλες ευτελείς κατασκευές από ελαφρά υλικά: λαμαρίνες, σανίδες, πισσόχαρτα), σύμφωνα με τα στοιχεία της ίδιας

στη συνέχεια πέρασαν στην κατοχή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, προκειμένου η τελευταία να τα πουλήσει για να εξασφαλίσει τις αποζημιώσεις των προσφύγων, στην πλειονότητά τους ήταν σε κακή κατάσταση συντήρησης, σχεδόν ετοιμόρροπα και έχρηζαν άμεσης επισκευής για να κατοικηθούν.

Μικρότερος αριθμός σπιτιών (5.837) -σε σχέση με τις προηγούμενες κατηγορίες- ήταν εκείνα που κατασκευάστηκαν από την Ε.Α.Π. κατά το ίδιο χρονικό διάστημα στη Μακεδονία και τη Θράκη. Πρόκειται για κατοικίες που στέγασαν ισάριθμες οικογένειες (5.837) και κατασκευαστικά, ακολουθώντας τις τυπολογικές προδιαγραφές σχεδιασμού που υποδείκνυε η Επιτροπή, ήταν αρτιότερες σε σχέση με όλες τις άλλες που έχουν προαναφερθεί. Γενικότερα, τα κτίσματα της Ε.Α.Π., μονώροφα ή διώροφα, στις περισσότερες περιπτώσεις περιελάμβαναν εκτός των κύριων χώρων διαβίωσης και αποθήκες. Η οργάνωση της κάτοψης, απλή, ακολουθούσε συνήθως συμμετρική διάταξη σε σχέση με κεντρικό άξονα. Τα δομικά υλικά που χρησιμοποιούνταν ήταν, επί το πλείστον, η πέτρα και το τσιμέντο κατά περίπτωση. Η κάλυψη γινόταν πάντοτε με κεραμοσκεπή στέγη, τα δε φωτιστικά ανοίγματα ήταν ευμεγέθη και συμμετρικά τοποθετημένα στις όψεις. Σε ελάχιστες περιπτώσεις παρατηρούνται εξώστες στον όροφο των κατοικιών αυτών και όταν υπάρχουν, είναι μικρού έως ελάχιστου μεγέθους. Ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία δεν απαντώνται στις όψεις των αστικών αυτών κατοικιών, οι οποίες χαρακτηρίζονται μάλλον από αυστηρή γεωμετρική λιτότητα στην ογκοπλασία τους. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι σχεδιαστικές προδιαγραφές της Επιτροπής προέβλεπαν για τα κτίσματα δημόσιας χρήσης και κοινωνικής εξυπηρέτησης (κλινικές, εκπαιδευτήρια) κατευθύνσεις που προσδιόριζαν περισσότερο στα αστικά χαρακτηριστικά του χώρου επιλογής της εγκατάστασης, ακολουθώντας κανόνες συμμετρίας και άρτιας οργάνωσης της κάτοψης, σύμφωνα με τις λειτουργικές απαιτήσεις των χρήσεων που επρόκειτο να στεγαστούν.

Όσον αφορά τη συγκρότηση και την κατασκευή των προσφυγικών συνοικισμών, η Β. Χαστάογλου, με αναφορά στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, υποστηρίζει γενικότερα ότι: «Με εξαίρεση τις περιπτώσεις των αυθαιρέτων και των παρατηγμάτων, οι ιστοί των συνοικισμών αποτελούν παραλλαγές ενός απλού ορθολογικού σχεδίου».¹⁰⁰⁶ Εν τω μεταξύ, ως προς τη χωρική οργάνωση και τις κατηγορίες συνοικισμών στον αστικό χώρο, στο ίδιο άρθρο αναφέρονται οι ακόλουθες: (α) οι κρατικοί συνοικισμοί από την Πρόνοια και την Ε.Α.Π. (π.χ. Τούμπα, Νεάπολη), οι οποίοι, διατηρώντας ημιαγροτικό χαρακτήρα, προέβλεπαν έναν αστικό ιστό με περισσότερο ελεύθερη χάραξη και σχετικά ευμεγέθη οικοπέδα (όπως π.χ. Αρετσού, Κατιολί, Ν. Κρήνη, Αμπελόκηποι, Ν. Βάρνα, Συκιές, Ν. Μαλακοπή κ.ά.), (β) οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί, οι οποίοι εμφανίζονται μετά το 1927 ως ένας δεύτερος τρόπος αυτοστέγασης (π.χ. Σαράντα Εκκλησιές, Βυζάντιο, Τροχιοδρομικών κ.ά.), με οργάνωση 7 τουλάχιστον αστών προσφύγων, αναφερόμενες κυρίως στις λιγότερο προνομιούχες τάξεις οι οποίες δεν έχουν τη δυνατότητα στέγασης σε αστικές κατοικίες υψηλότερων προδιαγραφών και τέλος (γ) οι αυθαίρετοι συνοικισμοί, οι οποίοι δημιουργήθηκαν υπό την πίεση του επείγοντος χαρακτήρα της συγκρότησής τους και παρέμειναν με τη μορφή αυτή για μεγάλο χρονικό διάστημα.¹⁰⁰⁷

Ωστόσο, και παρά τις όποιες αδυναμίες ή και ανεπάρκειες από πλευράς κρατικού μηχανισμού να απορροφήσει τους κραδασμούς που δημιουργήσε ένα ζήτημα όπως αυτό της προσφυγικής εγκατάστασης στην Ελλάδα, η ανταπόκριση του κράτους στην αντιμετώπιση του στεγαστικού προβλήματος, μέσω των προγραμμάτων οικιστικής αποκατάστασης, παραμένει ως κορυφαίο παράδειγμα κοινωνικής πολιτικής έως σήμερα.¹⁰⁰⁸ Από την άποψη της κατασκευαστικής επάρκειας και τεχνογνωσίας σχεδιασμού και υλοποίησης,

¹⁰⁰⁶ Έκθεσης, ανερχόταν σε 13.700. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, σ. 286.

¹⁰⁰⁶ Βίλμα Χαστάογλου, «Μετασχηματισμός αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη» στο: *Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, σ. 323.

¹⁰⁰⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Άνω Πόλης Θεσσαλονίκης, με τις εγκαταστάσεις των καστρό-πληκτων. Επίσης οι συνοικισμοί Αγίου Παύλου και Ευαγγελίστριας, οι οποίοι νομιμοποιήθηκαν μετά από αρκετά χρόνια. Περισσότερα σχετικά με τους προσφυγικούς συνοικισμούς στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης, βλ. πρωταρχικά στο: Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1955. Επίσης, στο: Χαστάογλου, «Μετασχηματισμός αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη», σσ. 315-340.

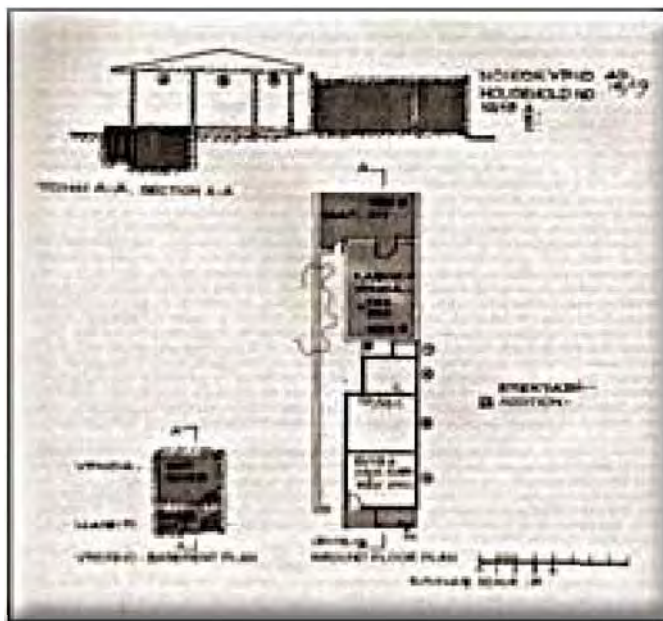
¹⁰⁰⁸ «Τα σπίτια που παραχωρήθηκαν, παρότι απλά, μικρά, ανεπαρκώς εξοπλισμένα σε σύγκριση με τα σημερινά πρότυπα, ανταποκρινόταν στις συνήθειες και στις ανάγκες των περισσότερων προσφύγων και δεν απείχαν πολύ από την ποιότητα

Από τις πρώτες αστικές προσφυγικές οικισσεις. Πηγή: Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, *Κρατική Δραστηριότητα*.

θεωρούμε ότι αντιμετωπίστηκαν με θετικό πνεύμα τα συστήματα κατασκευής, ο σχεδιασμός των νέων οικισμών, η χωρική τους οργάνωση και η σχέση των νέων με τους προϋφιστάμενους οικισμούς της χώρας, έχοντας υπόψη τις συνθήκες της κοινωνικής και οικονομικής δομής, όπως και της τεχνολογικής υστέρησης που επικρατούσαν στην Ελλάδα της περιόδου αναφοράς μας. Παράλληλα, η στεγαστική εγκατάσταση των προσφύγων προσδιόρισε την ανάπτυξη του αστικού όσο και του αγροτικού χώρου στη σύγχρονη Ελλάδα, οδηγώντας μέσα από υφιστάμενες για την εποχή, όσο και προγενέστερες ρυθμίσεις και μηχανισμούς, σε διαχείριση αδυναμιών και κρίσεων, ευαισθητοποιώντας τη διεθνή κοινότητα και ενεργοποιώντας τον τοπικό παράγοντα. Ενδεχομένως, η αντιμετώπιση του προσφυγικού στεγαστικού ζητήματος, εάν εξεταστεί κατά περίπτωση, να οδηγεί σε παρατηρήσεις όπως αυτές της αλλοίωσης της εικόνας των πόλεων ή του κατακερματισμού του προϋφιστάμενου οικιστικού ιστού σε παραδοσιακούς οικισμούς του αγροτικού χώρου. Ωστόσο, η διαχείριση ενός τεράστιου ζητήματος, όπως αυτό της έλευσης ενός υπεραυξημένου για τις δυνατότητες του ελλαδικού κράτους αριθμού προσφύγων στην Ελλάδα του 1922, δε θα μπορούσε να είναι άμοιρη συνεπειών. Εξάλλου,

δεν πρέπει να αγνοηθεί το μέγιστο όφελος που προέκυψε για το ελληνικό κράτος μακροπρόθεσμα, με την ενσωμάτωση των προσφύγων στην κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου, γεγονός το οποίο έδωσε νέα ώθηση ακόμη και στη διαφοροποίηση του τρόπου σκέψης και αντίληψης για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία σε πολλαπλά επίπεδα.

Προσφυγική αστική κατοικία με προσθήκες και επεκτάσεις στον αρχικό πυρήνα.

της μέσης κατοικίας που επικρατούσε στα περισσότερα μέρη της χώρας». Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, σ. 23.